धर्माधर्मौ त्रय्याम्, अर्थानर्थौ वार्तायाम्, नयानयौ दण्डनीत्याम्, बलाबले चैतासाम् हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति, व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति, प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति

प्रदीपस्सर्वविद्यानामुपायस्सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयस्सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्.

પ્રસ્તાવના

આ ઇતિહાસ, પુરાતન અને આધુનિક [illegible] [illegible]ની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રગતિનું એક નાનકડું [illegible] છે. આ પ્રગતિને આપણું રાષ્ટ્રીય કેળવણીની [illegible] [illegible] [illegible] કેળવણીના [illegible] [illegible] કેળવણી એ કેળવણી [illegible] આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણી કહેતી [illegible] [illegible] ખરી કેળવણી [illegible] રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાને અનુકૂળ બનાવતી [illegible] પણ દેશમાં એક આવાજ પૂરી થયું નથી. એ રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાને અનુકૂળ કેળવણીનો જે પ્રયત્ન આપણે [illegible] તેને જ રાષ્ટ્રીય કેળવણી કહીએ [illegible] પૂરી ભાવનાને અસ્તિત્વમાં આવવી છે. એનો અર્થ [illegible] છે કે રાષ્ટ્રીયત્વની દૃષ્ટિ આવી [illegible] નથી [illegible] આજે ઘણાં [illegible] નહિં [illegible] સિદ્ધ [illegible] [illegible] કહેલા કેળવણીના સિદ્ધાન્ત પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીને [illegible] તેમ હું માનતો નથી. [illegible]

આપણી પ્રજાના વૈદિકધર્મની ઉપેક્ષા કે અનાદર ઉપર રચાયેલ છે. આખી માનુષ જાતને ખરેખર એક ગણનારો ધર્મ તે હિંદુધર્મને કેળવણીએ કપિલ જુદાં જુદાં રૂપોમાં મૂકેલ તેના વર્ણીનું એક સ્વરૂપ બહાર એમ થશે. પણ આ પ્રયોગ વધારે ઉંડાણનું આગ પ્રયોજનને આવશ્યક નથી માત્ર હું એટલું જ ઉમેરવા માગું છું કે આ સિદ્ધાન્તોની ગમે તેવી મર્યાદા સ્વીકારીએ તો પણ એટલું તો કહેવું પડે છે કે જે જે શાસ્ત્રો આપણા દેશમાં વિકાસ પામેલાં હોય તે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ આપણી પ્રણાલિકાએ અને આપણી ભાષાદ્વારા પ્રથમ કરવો જોઈએ. અને તેમાં પશ્ચિમે કરેલી વિશિષ્ટ પ્રગતિનો આપણાં શાસ્ત્રો સાથે સમન્વય કરવો જોઈએ. આ મહાકાર્યમાં મારા જેવા અલ્પ જ્ઞાનવાળાને પણ સ્થાન છે એવી આશાથી આ પ્રવેશિકા લખવા હું પ્રવૃત્ત થયો છું.

આવી રીતે ઘણાં ઘણાં શાસ્ત્રો આપણી પદ્ધતિથી શીખવાં જોઈએ એ હકીકતનો પ્રશ્ન છે અને તેમાં મતભેદને અવકાશ છે; પણ એવા મતભેદ છતાં ભૂમિતિ, ખગોળશાસ્ત્ર, અને અંકગણિતશાસ્ત્ર એ એવાં શાસ્ત્રો છે કે એ સંબંધી ઝાઝો મતભેદ હોવા સંભવ નથી. જે શાસ્ત્રોમાં પ્રયોગો કરવાની જરૂર નથી અને જેની પ્રગતિ કેવળ મનન અને ચિંતનના યોગથી થઈ શકે છે તેવા શાસ્ત્રોમાં હિંદુસ્તાને ઘણું કામ કરેલું ઊંચી પ્રગતિ કરેલી છે એમાં કાંઈ શક નથી. બીજાં શાસ્ત્રો સંબંધી ભલે મતભેદ હોય પણ આ શાસ્ત્રો વિષે તો એકમત

[illegible]

[illegible]

[illegible]

---

૧. Schiller's Formal Logic. Preface.

કરી લેના ગુણ દોષ જોવા જોઈએ. આ લક્ષણથી બીજો એ પણ ફરક પડે છે કે આપણા પ્રમાણશાસ્ત્રમાં, પશ્ચિમના પ્રમાણશાસ્ત્રના વિષય ઉપરાંત, પ્રત્યક્ષ અને શબ્દ પ્રમાણનો સમાવેશ થાય છે. આ પણ અશાસ્ત્રીય છે એમ કહી શકાય તેમ નથી અને અમુક દૃષ્ટિથી પ્રમાણશાસ્ત્રનું આ વ્યાપક લક્ષણ યોગ્ય પણ છે. જે દૃષ્ટિથી વિચારને યથાર્થ-અયથાર્થ કહીએ છીએ તે દૃષ્ટિને અને પ્રમાણશાસ્ત્રને સંબંધ છે એ મત તો પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્નેને માન્ય છે. હવે આપણે વિજ્ઞાનવાદને સ્વીકારીને જગતનો અર્થ માત્ર જ્ઞાન જ કરીએ કે ન કરીએ પણ એટલું તો સ્વીકારવું જ જોઈએ કે અમુક યથાર્થ છે એનો અર્થ એટલોજ છે કે જ્ઞાન માત્રની સાથે તે સુસંગત છે. રૂપાનુમાનથી ધારો કે એક નિગમન કાઢીએ કે 'બરફ ગરમ છે શાથી જે તે સફેદ છે, જે જે સફેદ હોય તે તે ગરમ હોય' તો નિગમન સુસંગત છે પણ તે યથાર્થ નથી. યથાર્થ નથી એનો એટલો જ અર્થ કે આપણા જ્ઞાનમાત્રની સાથે 'જે જે સફેદ હોય તે તે ગરમ હોય' અને 'બરફ ગરમ છે' એ વિચારો સુસંગત નથી. માટે જ આપણા અનુમાનમાં અસત્પ્રતિપક્ષ અને અબાધિત હોય તેજ યથાર્થ એમ કહેલું છે. એજ કારણથી યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રમાં પણ તર્કનો[1] પ્રત્યક્ષના સમર્થનની અપેક્ષા કરેલી છે અને એમ ન બની શકે ત્યાં માત્ર સુસંગત, બીજા જ્ઞાન સાથે અવિરોધી તર્કને

---

૧. Hypothesis.

પણ સ્થાન આપેલ છે. આ બધું જોતાં પ્રમાણશાસ્ત્રની સ્વાભાવિક મર્યાદામાં પ્રત્યક્ષ પણ આવી જાય એવા મત ઉપર હું આવું છું. પશ્ચિમમાં પણ પ્રમાણશાસ્ત્રના વિષયની મર્યાદા વિષે પુષ્કળ ઊહાપોહ થયો છે, અને જૂદા જૂદા પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ તેનો જૂદી જૂદી રીતે વિષય આંકે છે. જર્મન પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ પ્રમાણશાસ્ત્રને સર્વ શાસ્ત્રની ફિલસુફી ગણે છે, અને એ દૃષ્ટિએ સમસ્ત જ્ઞાનને તેનો વિષય ગણે છે.[૧] આ સ્થિતિમાં આપણું પ્રમાણશાસ્ત્ર જૂની પ્રણાલિકાએ અત્યારી જોવામાં હરકત નથી એટલું તો સર્વ કબુલ કરશે.

સામાન્ય દૃષ્ટિથી કદાચ એમ ગણાય કે પદના પ્રકારો, લક્ષણ અને વિભાગ જે એરિસ્ટોટલના પ્રમાણશાસ્ત્રમાં ચર્ચવામાં આવે છે તે આપણામાં આવતા નથી. પણ પદ વિષેની ઘણી સારી ચર્ચા આપણા વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં થયેલી છે અને લક્ષણ સંબંધી જો કે જૂદી ચર્ચા નથી પણ ન્યાયના ગ્રંથમાં પેટા વિષય તરીકે તેની ઝીણવટથી ચર્ચા કરેલી હોય છે. આ પુસ્તકમાં ધર્મોના સ્વાભાવિક, આકસ્મિક એવે જે વિભાગો કરેલા છે તેમાં અંગ્રેજી પ્રમાણશાસ્ત્રીઓના અને આપણા વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓના મતનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. વિભાગ વિષેની ચર્ચા પણ ગદાધ-

૧ જુઓ The Principles of Logic. By Wilhelm Windleband. Encyclopaedia of the Philosophical Sciences. Vol. I. Logic.

રીમાં[1] આપેલી છે પણ આ પુસ્તકમાં તે વિષયમાં પશ્ચિમના પ્રમાણશાસ્ત્ર ઉપર જ આધાર રાખેલ છે.

વાક્યનો અર્થ, વાક્યનું તાત્પર્ય,[2] એ વિષય મને વધારે મુશ્કેલીઓ વાળો લાગ્યો છે. પ્રથમ તો અંગ્રેજી વાક્યની રચના, કર્તા ક્રિયાપદ અને કર્મ, એ કમવાળી, અને તે ઉપરથી પ્રમાણશાસ્ત્રમાં નક્કી કરેલું તેનું સ્વરૂપ, કર્તા સંયોજક અને વિધેયના કમવાળું, એ આપણી ભાષામાં બિલકુલ[3] બંધ બેસે તેવું નથી. અંગ્રેજી વાક્યરચનાને આધારે, વાક્યાર્થ સંબંધી જૂની પદ્ધતિના પ્રમાણશાસ્ત્રમાં માન્ય થયેલો નિયમ એવો છે કે વાક્યમાં કર્તા અને વિધેય એ સંયોજકથી જોડાય છે. આ મત નવિન પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ માન્ય કરતા નથી. તેઓ જણાવે છે કે કર્તા અને વિધેય એ બે જાણે જૂદા જૂદા વિચારો હોય અને પછી 'છે' કે 'નથી' થી જોડાતા હોય એ મત તદ્દન ખોટો છે. વાક્યનો અર્થ તે વાક્યાર્થજ છે. ' સોનાનો ભાવ ચડી ગયો છે ' એ વાક્યનો વાક્યાર્થ ' સોનાનો ભાવ ચડી ગયો છે ' એજ છે. તેમાં રહેલો વિચાર એક

. १. सामान्यधर्माधान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनम्. જુઓ विमजनम्. न्यायकोशः

२ Import of propositions.

३ Copula.

બેધ પડી જાય છે. વિચારવ્યાપારમાં અમુક અર્થ વિષે કાંઇક ધારેલું હોય છે એ મત પણ આપણા વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ થયેલો છે અને તેને માટે ઉદ્દેશ્ય કે અનુવાદ અને વિધેય એ શબ્દો પણ બહુ જ યોગ્ય છે. વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય હમેશાં કર્તાસ્થાને હોતો નથી એ મત મેં સ્વીકારેલ છે અને તેને આપણા વ્યાકરણનું અને પશ્ચિમના નવીન પ્રમાણશાસ્ત્રીઓનું[1] સમર્થન છે. વાક્યમાં ક્રિયા પ્રધાન છે કે કર્તા એ સંબંધી પણ બોઝાંકેટ સાહેબ વૈયાકરણ મતને મળતા થઈ વાક્યમાં ક્રિયા પ્રધાન ઠરાવે છે. આ રીતે જોતાં પ્રમાણશાસ્ત્રના આ ભાગમાં આપણા પ્રમાણશાસ્ત્રે પશ્ચિમના પ્રમાણશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ સારી પ્રગતિ કરી છે એમ માલૂમ થાય છે.

વાક્ય સંબંધી જે મત મેં અહીં સ્વીકારેલો છે તે જોતાં પદ પહેલાં વાક્યની ચર્ચા આવવી જોઇએ. પણ આ પુસ્તક પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે લખાએલું હોવાથી પ્રમાણશાસ્ત્રના પ્રાથમિક અભ્યાસકના પુસ્તકોની સામાન્ય પ્રણાલિકાને હું અનુસર્યો છું.

અનુમાન માત્ર નિર્દેશવાક્યો ઉપર જ રચાય છે એવો પહેલાં સામાન્ય મત યુરોપમાં હતો પણ હાલમાં

---

૧. Schillers ' Formal Logic ' p. 104. અનેEncyclopaedia of Philosophical Sciences Vol. I. p. 28.

પશ્ચિમની પદ્ધતિ, કર્તા સંયોજક અને વિધેય એ વાક્ય રચના ઉપર મંડાયેલી છે અને તેની ચાર આકૃતિઓ[1] અને તેના ૧૯ પ્રકારે સર્વ આંશિક વાક્ય રચના ઉપર આધાર રાખે છે. હેગલ[2] આદિએ તો તેને ભાષાની રચના જ ગણી છે. આપણે એ વાક્ય રચના સ્વીકારી નથી એટલે એ આકૃતિઓ સ્વીકારવાને અવકાશ નથી.

આ ઉપરાંત એ પદ્ધતિ ન સ્વીકારવાનું કારણ એ છે કે આપણી પક્ષ સાધ્ય સાધનની પદ્ધતિ જ શાસ્ત્રીય છે અને વાક્યાર્થ બોધની ઉપર વ્યાપ્તિના વિચારો સાથે જ પદ્ધતિ ઘડી હોય કે એકવાર આ પદ્ધતિ સ્વીકારી એટલે અનેક આકૃતિઓ અને તેના અનેક પ્રકારો રહેતા જ નથી. વળી સંપૂર્ણ અનુમાન તો પહેલી આકૃતિમાં જ હોય છે એમ પશ્ચિમનું પ્રમાણશાસ્ત્ર પણ સ્વીકારે છે અને બીજી ઇતર આકૃતિને પહેલી આકૃતિના રૂપમાં નાખી પણ શકાય છે માટે તે આકૃતિઓની ખટપટમાં પડવાની મને બિલકુલ જરૂર નથી લાગી.

અન્વયી વાક્યનું સ્વરૂપ પણ આપણી પ્રણાલિકાને અનુસરી મેં પ્રસ્તાવમાં જ રાખેલ છે, પણ વ્યવહારમાં તો આપણાં શાસ્ત્રોની ચર્ચામાં પણ પહેલા રૂપ કે જે જ વપરાય છે માટે એ રીતનો મેં વધારે ઉપયોગ કર્યો છે. આંશિક અન્વયી વાક્ય પણ મેં રાખેલ છે અને તેમાં નિયમન રહિત થાય છે માટે તેને રહિતાનુમાન

૧. Figures

૨. Encyclopaedia of Philosophical Sciences. Vol. I P. 38.

કોમાં મને કાંઇ ખાસ ફરક દેખાતો નથી. આ પ્રવેશિકાને માટે કાર્યકારણની ચર્ચા વેન કે બોઝેંક્વેટ જેટલી સૂક્ષ્મ કરવાની મને જરૂર નથી લાગી જો કે વેન, બોઝેંક્વેટ અને વેલ્ટન એ બધાના મતોનું સમાધાન વેદાન્તના સત્કાર્યવાદમાં થતું મને ભાસે છે. આ પ્રવેશિકાને માટે મિલ અને તર્કસંગ્રહના વિચારો એક છે તે મેં રજુ કર્યા છે.

અન્વેષણની પદ્ધતિઓ[1] તો પશ્ચિમની પણ આધુનિક શોધ જ છે એટલે એ જૂદાં જૂદાં પુસ્તકોના આધારે આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે. પણ એટલું જણાવવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે અન્વય વ્યતિરેકથી વ્યાપ્તિઓ બંધાય છે એ વિચારમાં સઘળી પદ્ધતિઓનું બીજ રહેલું છે. પશ્ચિમના પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ પણ બધી પદ્ધતિઓમાં અન્વય અને વ્યતિરેકનું જ મૂળ સ્વરૂપ જુવે છે. અપૂર્ણ વ્યાપ્તિઓને મેં પશ્ચિમની પદ્ધતિને અનુસરીને જૂદી પાડેલી છે. સંભવ સંબંધી મને આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી નહિ જેવું જ મળ્યું છે. સંભવ નામનો કોઈ ગ્રન્થ છે એમ સાંભળ્યું છે પણ તેના ભાળ લાગી નથી.

તર્કનો[2] વિચાર આપણને એટલો અપરિચિત નથી. ગોતમનાં ન્યાયસૂત્રોમાં તર્કના દોષોનું નિરૂપણ છે. તેમજ કોઈ પણ સિદ્ધાન્તમાં ગૌરવ દોષ ન જોઇએ, અંદર અંદર વિરોધ

૧. Inductive methods.

૨. Hypothesis.

સિદ્ધ નિયમો[1] કબૂલ છે તેની પણ ચર્ચા નથી. આ નિયમોની ચર્ચા ન કરવાનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન પ્રમાણશાસ્ત્રમાં એ નિયમો પોતાની આવશ્યકતા કરતાં અતિશય જરૂરથી વધી ગયા છે. પ્રમાણશાસ્ત્રમાં તેનું સ્થાન વિચારવું મનનીય છે. હેગલ[2] (૧) તાદાત્મ્ય[3] (૨) વ્યાઘાત[4] અને (૩) મધ્યનિરાસ[5] ના નિયમો ઉપરાંત પર્યાપ્ત કારણ[6] ના નિયમની જરૂર માને છે અને ફૌલર[7] એ કબૂલ થાય પણ [illegible] શિલર[8] આ ચારેય નિયમોને માત્ર ભાષાના નિયમો માને છે અથવા માનસશાસ્ત્ર કે પ્રમાણશાસ્ત્રના નિયમો ગણે છે. આપણે આ નિયમો રાખવાને અતિશય જરૂર નથી અને પ્રમાણશાસ્ત્રમાં તેમની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા વિવાદાસ્પદ હોવાથી મેં તેમનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં કર્યો નથી. ભાષાભાષાત્મક વિચા-

૧. Laws of Thought.

૨. Encyclopaedia of Philosophical Sc ences Vol. I. pp. 29-32.

૩. Law of Identity.

૪. Law of Contradiction.

૫. Law of Excluded Middle.

૬. Law of Suffi ient Reason.

૭. Fowler's Inductivo Logic Preface. p. xix note. 15.

૮. Schiller's Formal Logic Ch. X

વ્યાખ્યાન લખવાનું શરૂ કર્યું અને અનુભવ વધતાં ઉપરથી એ મારી નોંધમાં ફેરફાર કરીને વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે તે છપાવવાનું નક્કી કર્યું. પ્રથમ માત્ર વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે જ છપાવવાનો વિચાર હતો પણ બધા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોનો લાભ મળી શકે માટે જ આને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકેલ છે. પુસ્તક ઘણી ઉતાવળમાં લખાયું છે અને કેટલાક વિચાર સંકલનામાં અને ભાષામાં તે ઉતાવળનાં ચિહ્નો જણાશે તે પણ વાંચનાર વર્ગ નિભાવી લેશે એવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તક માટે જે જે પુસ્તકોનો મેં આધાર લીધેલો છે તેમાંનાં ઘણાંખરાંનાં નામો પ્રસ્તાવનામાં આપી ગયેલ છે. તે ઉપરાંત Venn's Empirical Logic Westaway's Scientific Method, Cleigh-ton's Elements of Logic, Minto's Logic એ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો આધાર લીધેલો છે. સંસ્કૃતમાં ખાસ **तर्कभाषा तर्कसंग्रह न्यायसूत्र** (વાત્સ્યાયન ભાષ્ય સાથે) અને **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार** નો મેં ઉપયોગ કરેલો છે. ફાઉલરના બધા સિદ્ધાન્તો મે માન્ય કરેલા નથી પણ એમનું પુસ્તક મારા કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં હતું એટલે તેમના પુસ્તક તરફ એક વિદ્યાર્થી તરીકેનો મારો પક્ષપાત અને આદર આ પુસ્તકમાં પણ દેખાઈ આવશે. આ પ્રદેશમાં પહેલાં કામ કરી ગયેલા 'ન્યાયશાસ્ત્ર'ના કર્તા આપણા મહૂમ માસ્તર શ્રી મણિભાઈ નભુભાઈનો અને

મરાઠીમાં **તર્કશાસ્ત્ર** અને **ન્યાયશાસ્ત્ર** ના કર્તાઓનો પણ હું આભારી છું. પારિભાષિક શબ્દોને માટે એ સર્વપુસ્તકોનો મેં છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે.

છેવટે મારે પંડિત સુખલાલજીનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. સંસ્કૃત ન્યાયના એમના વિશાલ જ્ઞાનમાંથી તેમણે મારી દૃષ્ટિને અનુકૂળ રીતે જે અનેક સૂચનાઓ પ્રેમ અને ઉત્સાહથી આપી છે તે વિના હું આ કામ માથે લેવાની કદી હિંમત ધરી શક્ત નહિ. એ સિવાય અન્ય અનેક મિત્રોએ સૂચના અને ચર્ચાદ્વારા ઉપયોગી મદદ આપી છે પણ તેમની જ ઇચ્છાથી તેમનાં નામ હું આપી શક્તો નથી.

ભાદ્રપદ શુદિ ૧.
બુધવાર સં. ૧૯૭૮.
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.
અમદાવાદ.

રામનારાયણ. વિ. પાઠક.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ. વિષય.

પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

પ્રકરણ ૧ લું

વિષયનિર્દેશ.

દરેક શાસ્ત્ર અમુક વિષયને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્ત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો દરેક શાસ્ત્રને પોતાનો ચોક્કસ વિષય હોય છે અને તે વિષયનું તે નિરૂપણ કરે છે. દાખલા તરીકે સંખ્યાઓ અને તેમના પરસ્પર સંબંધોનું નિરૂપણ અંકગણિત કરે છે. જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોનાં પરમાણુઓનાં સ્વરૂપ અને તેમનું સંયોગીકરણ એ રસાયન શાસ્ત્રનો વિષય છે. તેવી જ રીતે ગ્રહો, નક્ષત્રો એ ખગોળશાસ્ત્રનો, પૃથ્વીનું ભૌતિક બંધારણ એ ભૂસ્તરવિદ્યાનો, અને માણસનું શરીર અને તેના ધર્મો એ વૈદકશાસ્ત્રનો વિષય છે. માટે શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પ્રથમ તે શાસ્ત્રનો વિષય કયો છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રમાણશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પણ પ્રથમ આપણે તેનો વિષયનિર્દેશ કરીશું અર્થાત્ તેનો વિષય શો છે તે બતાવીશુ.

માણસ જ્ઞાનવાન પ્રાણી છે પણ તેનું બધું જ્ઞાન ખરૂં હોતું નથી. કેટલુંક જ્ઞાન યથાર્થ એટલે વસ્તુ હોય તેવું, તે પ્રમાણે, એટલે ખરૂં હોય છે. જેમકે 'અને એ આર થાય,' 'અકબર એક મોગલ બાદશાહ હતો,' 'દિવનાદનથી પ્રસી-

રીતે આપણે સાધન શબ્દ 'હથિયાર,' 'ઓજાર'ના અર્થમાં વાપરીએ છીએ અને કોઇપણ વસ્તુ કરવાના સાધનને તે વસ્તુથી ભિન્ન પ્રકારનું, તેનાથી અલગ, નિરાળું સમજીએ છીએ. લખવાનાં સાધન, કાગળ, કલમ, શાહી તે લખવાની કરીકાથી ભિન્ન પ્રકારનાં અલગ હોય છે. પણ અહીં સાધન શબ્દ જૂદા અર્થમાં સમજવાનો છે. કોઇપણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તેને આપણે જ્ઞાન સિદ્ધ કરવું કહીએ. જે જ્ઞાન યથાર્થ તરીકે સિદ્ધ કરવાનું હોય તેને આપણે સાધ્ય કહીએ અને જેનાથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તે વસ્તુ, તે ઓજાર, તે વ્યાપારને આપણે સાધન કહીએ. જ્ઞાનનું સાધન જ્ઞાનથી ભિન્ન પ્રકારનું નથી હોતું. 'હું ગુલાબ જોઉં છું' એ જ્ઞાન છે તેનું સાધન તે આંખ અને પદાર્થના સંયોગપૂર્વક થએલો બુદ્ધિવ્યાપાર છે. આ વ્યાપાર 'ગુલાબ જોઉં છું' એ જ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ રીતે ભિન્ન સમજી શકાય તેવા હોવા છતાં તેની સાથે સંયુક્ત રહેલો વ્યાપાર છે. 'આકાશમાં દેખાતો અમુક તારો ગ્રહ છે' એ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનનું સાધન 'જેનું તેજ સ્થિર દેખાય તે ગ્રહ' એવું જ્ઞાન છે. અહીં એક જ્ઞાનનું સાધન બીજું જ્ઞાન થયું. બન્ને વિચારો જૂદા સમજી શકાય તેવા હોવા છતાં નિત્ય સંબંધવાળા છે. ખરી રીતે કહીએ તો એક જ રીતે સાધના બુદ્ધિના વ્યાપારનાં જૂદી જૂદી દશાનાં રૂપો છે.

હવે તમને સમજાશે કે જો સાધન દુષ્ટ હોય તો તે ઉપરથી સિદ્ધ થતું જ્ઞાન પણ દુષ્ટ જ હોય. ગણિતનો દાખલો

છે. એટલે પ્રમાણશાસ્ત્ર સર્વ શાસ્ત્રોનું ઉપકારક છે.[1] આનો અર્થ એવો નથી કે પ્રમાણશાસ્ત્ર ભણવાથી બધાં શાસ્ત્રોના સિદ્ધિ ઉપર આધારીત થઈ શકાય. પણ કોઈ શાસ્ત્ર જે રીતે ઉપયોગ કરે છે તે રીતિ સાચી છે એ પ્રમાણશાસ્ત્ર આપણને કહી શકે છે. રસાયનશાસ્ત્ર પ્રયોગો કરી નિયમો બાંધે છે પણ પ્રયોગથી મેળવેલાં પરિણામોમાં સત્યાંશ કેટલો સમજવો એ પ્રમાણશાસ્ત્ર આપણને નક્કી કરી આપે છે.

પ્રમાણશાસ્ત્રનો વિષય નિર્દેશ કરતાં આપણે તેના જેવાં જ કે તેના નિકટવર્તી વિષયોનાં બીજાં શાસ્ત્રોથી તેને ભિન્ન સમજવું જોઈએ. આપણે જોયું કે પ્રમાણશાસ્ત્રનો વિષય પ્રમાનાં કરણો એ છે. આવી રીતે આ શાસ્ત્ર એક બાજુથી માનસશાસ્ત્ર[2] અને બીજી બાજુથી પ્રમાશાસ્ત્ર[3]થી જુદું પડે છે. માનસશાસ્ત્રનો વિષય મનની એક પદાર્થ તરીકેની જુદી જુદી સ્થિતિઓ, વૃત્તિઓ, વિકારો, વ્યાપારોનો પરસ્પરનો સંબંધ સમજવાનો હોય છે. તે, વિચાર, રાગ, દ્વેષ, ઇચ્છા, ધ્યાન, વિગેરે કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે અને તેની શી અસર મનમાં થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રમાણશાસ્ત્ર તો મનમાં યથાર્થ જ્ઞાનનાં સાધનો શાં છે તેનો જ વિચાર કરે છે. બીજી બાજુ પ્રમાશાસ્ત્ર

---

૧. प्रदीपः सर्वविद्यानाम उपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणाम शश्वदान्वीक्षिकी मता॥
कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्.

૨ Psychology. ૩ Epistemology.

વધારે ફુટ વિષય છે. તેને આપણે સામાન્ય રીતે ફિલસુફીના નામથી જાણીએ છીએ. તેમાં જ્ઞાનનું બંધારણ શું છે અને જ્ઞાનના વિષયો શા હોઈ શકે અને શા ન હોઈ શકે તેની ચર્ચા હોય છે.

પ્રમાણુશાસ્ત્રને વ્યાકરણુશાસ્ત્ર સાથે પણુ સંબંધ છે. માણુસ ભાષાના ઉપયોગ વિના વિચાર કરી શકે કે નહિ તે એક વિવાદનો વિષય છે. પણુ આપણે તેમાં પડવાની જરૂર નથી. એટલું ચોક્કસ છે કે આપણે બધા તો ઘણે ભાગે ભાષાદ્વારા જ વિચારો કરીએ છીએ અને ભાષાદ્વારા જ તેની આપલે કરીએ છીએ. વાણી અને અર્થ બન્ને ઓતપ્રોત ગૂંથાયલાં છે. એટલે આપણે એટલું સ્વીકારી લઇશું કે આપણે વિચાર કરવામાં ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. એ રીતે વ્યાકરણુશાસ્ત્રનો આ શાસ્ત્ર જોડે સંબંધ છે.

ટીપ ૧ લી—અંગ્રેજીમાં પ્રમાણશાસ્ત્રને મળતું આવતું શાસ્ત્ર Logic છે. તેનો અર્થ 'અનુમાન કરવાનું શાસ્ત્ર' Science of Reasoning એવો સામાન્ય રીતે અપાય છે. આપણે આગળ ઉપર જોઈશું કે આપણા પ્રમાણશાસ્ત્ર કરતાં Logic ના વિષયની મર્યાદા ટૂંકી છે.

ટીપ ૨ જી—આ પ્રકરણમાં મન અને બુદ્ધિ બન્ને શબ્દો વાપરેલા છે. આ શબ્દો આપણાં દર્શનોમાં જુદા જુદા પારિભાષિક અર્થોમાં વપરાયા છે. પણ આપણી સામાન્ય બોલવાની ચાલની ભાષામાં જુદા જ અર્થમાં હાલ વપરાય છે, જો કે તે તે અર્થમાં હજુ સંપૂર્ણ રૂઢ નથી થયા. અહીં આપણે તેનો સામાન્ય અર્થ કરવાનો છે અને બને ત્યાં સુધી તે જ અર્થને આપણે આ પુસ્તકમાં વળગી રહેશું. સમસ્ત ચેતનના વ્યાપારો, વિચારો, લાગણીઓ, જેવી કે રાગ દ્વેષ, ઇચ્છા, ધ્યાન, સ્મરણ વિગેરે સર્વ વ્યાપારોના અધિકરણ[1]ને આપણે મન કહીશું. અને માત્ર વિચારોના આધારકરણને અને યથાર્થ અયથાર્થ સમજવાની શક્તિને આપણે બુદ્ધિ કહીશું. બુદ્ધિ તે મનથી જુદી જ કોઈ વસ્તુ નથી પણ મનના અમુક ધર્મો પરત્વે પ્રગટ થતી મનની જ એક શક્તિ છે. આમ હોવાથી ઘણાઓ પ્રમાણશાસ્ત્રને માનસશાસ્ત્રની એક શાખા ગણે છે.

---

૧ આ શબ્દનો મૂળ અર્થ સ્થાન અથવા આશ્રય થાય

કાળ પડે છે.' વાક્યનું પૃથક્કરણ કરતાં પદો[1] જુદાં પડે છે જેવી ઉપરનાં વાક્યોમાં 'અભ્યાસકાળમાં' 'મનવાન' 'કાળાશ' પદો છે. આ બધાં પદો અમુક અમુક અર્થો સમજાવે છે. તે અર્થને પદનો અર્થ એટલે પદાર્થ કહીશું

પદ શબ્દનું બનેલું છે. એક શબ્દનો એક જ રીતે અર્થ થતો નથી એટલે પદનો અર્થ સમજવામાં શબ્દનો કેવો અર્થ પ્રમાણભાનમાં લક્ષ રાખવો એ જાણવું જોઈએ. શબ્દના ત્રણ પ્રકારના અર્થો થાય છે. ૧ વાચ્ય, ૨ લક્ષ્ય, ૩ વ્યંગ્ય. શબ્દના મુખ્ય અર્થને વાચ્યાર્થ કહે છે. સામાન્ય રીતે આપણે વાચ્યાર્થમાં જ શબ્દો વાપરીએ છીએ. જેમકે 'બરફ પીગળ્યો.' પણ કોઈ કોઈ વાર અમુક અર્થ કહ્યા વિના તેનું સૂચન કરી ખૂબી વધારવાના પ્રયોજનથી આપણે શબ્દને વાચ્યાર્થમાં નહિ, પણ લક્ષ્યાર્થમાં વાપરીએ છીએ. જેમકે 'ક્રૌંચના વધથી વાલ્મીકિનું હૃદય પીગળ્યું.' અહીં પીગળવું ક્રિયાપદ હૃદયને વાચ્યાર્થમાં લાગુ પડી શકતું નથી. આવી રીતે જ્યારે વાચ્યાર્થનો બાધ થાય છે ત્યારે જે જુદો અર્થ લેવો પડે છે તેને લક્ષ્યાર્થ કહે છે. અહીં પીગળવાનો અર્થ લાગણી થવી એવો જ કરવો પડે. પીગળવું શબ્દ લક્ષ્યાર્થમાં વાપરવાનું પ્રયોજન એ હતું કે તેથી વાલ્મીકિનું હૃદય કોમળ હતું તેને જીવ માત્ર ઉપર દયા, સમભાવ હતાં, એમ સૂચન કરવું. સૂચિત અર્થ તે વ્યંગ્યાર્થ. ઉપરના દાખલામાં

1 Terms.

જેમકે 'જાય છે.' ૪. સંજ્ઞાવાચક જેમકે 'નદીઆદ.'×

બધાં સામાન્ય નામો જાતિવાચક પદો છે. જાતિવાચક પદ અમુક ધર્મ કે ધર્મોનું વાચક છે અને તે સાથે તે ધર્મ કે ધર્મો જેમાં હોય તેવા ધર્મીનું વાચક થવાની તેનામાં શક્તિ છે. ધર્મનો અર્થ સામાન્ય રીતે જેને આપણે ગુણ કહીએ છીએ તે થાય છે. 'ગાય' એ પદ અમુક અમુક ધર્મોનું વાચક છે અને તે ધર્મવાળા સર્વ ધર્મીઓનું વાચક છે. ચાર પગ, ખરીમાં ફાટ, ગળે કામળો અમુક ઉંચાઈવાળી હાડમાંસની આકૃતિ હોવાપણું, પંજાથી શકવાપણું, હેતાળ સ્વભાવ, દૂધ દેવાપણું, પશુપણું વિગેરે ગાયના ધર્મો છે અને તે તે ધર્મો જેનામાં—જે જે વ્યક્તિમાં હોય તે સર્વ ધર્મીઓનું વાચક થવાની તેમાં શક્તિ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગાય શબ્દ અમુક ધર્મમાં વ્યાપ્ત છે અને તે સાથે અમુક ધર્મીઓમાં વ્યાપ્ત છે.*

× गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः મહાભાષ્યકાર.

* સ્પષ્ટતાની ખાતર એક બાબત અહીં યાદ રાખવી જોઈએ કે સામાન્ય ભાષામાં જો કે આપણે ગાયના ચિત્રને પણ ગાય કહીએ છીએ તોપણ ગાય પદ ચિત્ર ઉપર વ્યાપ્ત થતું નથી. ગાયના ચિત્રને આપણે ગાય કહીએ છીએ તે લાક્ષણિક પ્રયોગ છે, અને પ્રમાણશાસ્ત્ર શક્યાર્થ સ્વીકારતું નથી. ગાયનું ચિત્ર તે ગાય નથી જ. ગાયના ચિત્ર પર ગાય પદ વ્યાપ્ત ન થઈ શકે, કારણ કે ગાયના ચિત્રમાં ગાયના ધર્મો—જેવા કે દૂધ દેવાપણું હાડમાંસનું ખોળિયું હોવાપણું વિગેરે—નથી. પ્રમાણશાસ્ત્રમાં તો ગાય-

જેમકે ફક્ત સ્ત્રી અમુક વસ્તુથી અમુક ફળ થાય [illegible] જેવું અનુભવાય તે ઉપરથી આપણે ધારી લઈએ છીએ કે તે અમુક વિષયનું હોય છે અને તે વિષયમાં રહેલ ગુણોને અમુક સ્વરૂપ હોય છે તેમ ધારી લઈએ છીએ કે અમુક સ્વરૂપ હોય તે વિષય ઉપરથી ઉપજે છે અને તેવા વિષયમાં અમુક ગુણોની ઉત્પત્તિ કરનારાં તે તત્ત્વ રહેલાં છે એમ ધારી લઈએ છીએ. આવાં જે તત્ત્વ અથવા અમુક પ્રકારનાં અમુક ગુણ-શક્તિ રહેલ છે. આ

ના વિષયે કહે છે 'આત્મા નિત્ય છે' એ પદ જ દેખાય છે, તેમાં જ રીતે 'આત્મા એ પદ તેમ જ 'આત્મા નિત્ય' એ પદનું આપણું આત્મા નિત્ય છે એવું જ્ઞાન થવું તેથી ઇત્યાદિ [illegible] લાગે કાર્યને તેના પર આધાર નથી આ તત્ત્વને ધ્યાનમાંથી આવી જવાથી થયું. વળી પરંતુ વાચક નિત્ય [illegible] નિત્ય ઉપર આધાર રાખનારું નિત્ય દેવાય છે એવો જે [illegible] જેવા જાણ છે. એ આવું છે કે તેને વાચક સાથે સંબંધથી વાચક તે ભાવે આવે આવે સ્વરૂપનું જ કે કલ્પનાજન્ય અથવા નિત્ય તમારી આગળ આવા પરા અમ છે પણ તે કારણ વ્યવહાર છે ને આવશ્યકતાએ વ્યક્તિઓમાં. અહીં જ પરંતુ છે અહીં જે આ કલ્પનાવ્યવહાર બુદ્ધિને મન લેખે ઉઠાવવો હોય તોપણ તેને બુદ્ધિવ્યાપાર સાથે મિશ્રિત કરી નાખવો ન જોઈએ. 'જેણે [illegible] પણનો ભાવ' એ પદ વાપરતાં તમારી કલ્પનામાં એ વ્યક્તિ ન આવતી હોય તોપણ તે પદ તો તે વ્યક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે તેમજ ભાવ પદ જ્યારે તમારી કલ્પનામાં આવી આવતી હોય તોપણ ભાવ પદ તો ભાવ ધરાવતી વ્યક્તિઓ ઉપર જ આધાર છે, કલ્પનાજન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર નહિ

જાતિવાચક જ અભાવ કારણ કે તેવા ધર્મવાળી જો કોઈ વ્યક્તિ હોય તો તેના પર વ્યાપ્ત થવાની તેની શક્તિ છે. ધારો કે મેં 'હમેશ હાજર રહેનાર વિદ્યાર્થી' એવું પદ સાધ્યું તે જાતિવાચક જ છે. કદાચ એવો એક પણ વિદ્યાર્થી ન હોય તો તેની વ્યાપ્તિમાં કોઈ વ્યક્તિ ન આવે એમ બને પણ તેથી તે જાતિવાચક મટી નથી જતું, કારણ કે તેવો વિદ્યાર્થી હોય તો તેના પર વ્યાપવાની તે પદમાં શક્તિ છે. આં ઉપરથી સમજાશે કે પદવ્યાપ્ત ધર્મો આપણી બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલા હોય છે પણ પદવ્યાપ્તિમાં ધર્મીઓ આવવા કે ન આવવા કે કેટલા આવવા તે વસ્તુસ્થિતિનો સંવાલ છે. 'કાળી ગાય'ના ધર્મો આપણે બુદ્ધિમાં સમજીએ છીએ પણ તે કેટલી વ્યક્તિઓ ઉપર વ્યાપ્ત થશે એ વસ્તુસ્થિતિનો સવાલ છે. તેવી જ રીતે 'ઈશ્વર' એ પદ જાતિવાચક છે, તે અમુક ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે, અને તે ધર્મો જેમાં હોય તેવા ધર્મીમાં વ્યાપ્ત થઇ શકે છે. પણ કોઇ પણ વ્યક્તિ ઉપર એ પદ વ્યાપ્ત થયું છે કે નહિ એ વસ્તુસ્થિતિનો સવાલ છે. સેશ્વરવાદીઓ તેને એક વ્યક્તિ વ્યાપ્ત ગણે અનીશ્વરવાદીઓ તેને એક પણ વ્યક્તિ વ્યાપ્ત ન ગણે તેટલો જ તફાવત. પણ પદની વ્યાપ્તિમાં કોઇ પણ વ્યક્તિ આવે કે ન આવે તેથી જાતિવાચક પદની શક્તિ ઓછી થતી નથી.

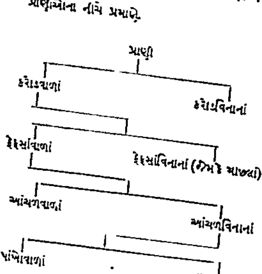
હવે કિન્નર, ભૂત વિગેરે કલ્પનાજન્ય વ્યક્તિસૂચક શબ્દોનો ખુલાસો કરીએ. 'કિન્નર' પદ મનુષ્યનું ધડ અને

ઘોડાના મુખવાળી કલ્પિત આકૃતિ, કલ્પિત સંગીતકુશળત્વ વિગેરે ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે અને તેવા ધર્મોવાળી એટલે એવી કલ્પિત વ્યક્તિઓમાં વ્યાપ્ત છે. તમારી કલ્પનામાં એવી જેટલી કલ્પિત વ્યક્તિઓ હોય તે બધીનું એ કિન્નર પદ વાચક છે. ગાય અને કિન્નર એ બે પદમાં કિન્નરના ધર્મમાં કલ્પિતતા છે અને ગાયના ધર્મમાં નથી એ વાત સ્પષ્ટ નજર આગળ રહે તો વિચારમાં ભૂલ થશે નહિ. એ ખરૂં કે ગાયની પણ આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ પણ એ કલ્પનાજન્ય ગાય ઉપર ' ગાય ' પદની વ્યાપ્તિ નથી. કલ્પનાજન્ય ગાય ઉપર તો ' કલ્પિત ગાય ' એ પદ વ્યાપ્ત છે, એટલે કે કિન્નર અને ગાય એ બે પદોનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે પહેલામાં પદના ધર્મોમાં કાલ્પનિકતા એ ધર્મ છે અને બીજામાં નથી. આ તફાવત ધર્મોનો વિચાર કરતાં લક્ષમાં રાખવો જોઇએ.

આપણે શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે સામાન્ય નામો બધાં જાતિવાચક છે. ત્યારે વ્યાકરણમાં આપણે સદ્‌ગુણ, રંગ, ધર્મ, ગુણ, ક્રિયા એ બધાને સામાન્ય નામો કહીએ છીએ. તેમને પણ ધર્મવ્યાપ્તિ અને ધર્મીવ્યાપ્તિ અને ખરી કે કેમ? ખરી જ. જો કે એ સમજવામાં જરા મુશ્કેલી છે. આપણે પ્રથમ સદ્‌ગુણનો વિચાર કરો. સદ્‌ગુણ એ સામાન્ય નામ છે. તેનો પદવ્યાપ્ત ધર્મ " માણસના સ્વભાવનું સારાપણું " એ ગણાય. અને તેની ધર્મીવ્યાપ્તિ 'સત્યવાદીપણું,' 'ઉદારતા' 'બહાદુરી' વિગેરે ઉપર છે. જેમ ગાય પદની ધર્મીવ્યાપ્તિમાં

૪૫. તેવીજ રીતે સીધીલીટીઆકૃતિના વિભાગો પાડવા હોય તો ત્રિકોણ, ચોરસ, પંચકોણ, ષટ્કોણ, સપ્તકોણ અને બહુકોણ એવા વિભાગો ભાવ—અભાવના અવલંબન વિના પણ પાડી શકાય. એટલે કે જ્યાં સંખ્યા ભેદક તત્ત્વમાં આવી શકતી હોય ત્યાં ભાવાભાવનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી.

પ્રાણીઓના નીચે પ્રમાણે.

સત્ એટલે જેને અસ્તિત્વ છે તેવા પદાર્થોના નીચે વિભાગો કરીએ.

રહેલા છે તે બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે. પણ તે પણ
જ બુદ્ધિએ સમન્વય વ્યાપારમાં ગ્રહણ

.

ારે પદ્યાસ ધર્મો પણ બુદ્ધિ અનુભવમાંથી વ્યાપારથી ગ્રહણ કરે છે ત્યારે એવું બને કે બુદ્ધિ જૂદા જૂદા સામાન્ય ધર્મોને પદ્યાસ ગ્રહણ કરે. ભૂલથી કોઇ અનિત્ય ધર્મ બુદ્ધિએ તરીકે ગ્રહણ કર્યો હોય તો એ ધર્મ વિનાનો એટલે ભૂલ સુધરે છે. ધારોકે બાળક અમુક એકલી સફેદ ગાયો જ જુવે તો તે સફેદપણાનો સામાન્ય ધર્મ માને અને ગાયપદ્યાસ ધર્મોમાં ા કરે એ બનવા જોગ છે. પણ એ ભૂલ બાળક ઈ પણ બીજા રંગની ગાય જુવે એટલે સુધરી પણ નિત્યધર્મમાં આમ બનતું નથી. નિત્યધર્મ ત્વિક ધર્મો સાથે હમેશાં જોડાએલા દેખાય છે ઈ બુદ્ધિ અમુક ધર્મને સ્વાભાવિક ધર્મ માને ોછ બુદ્ધિ એને આકસ્મિક નિત્યધર્મ માને એ તેમ છે.

મે કદાચ કહેશો કે "આ અટપટમાં [illegible] ખ્યા આકસ્મિક નિત્ય ધર્મોને પદ્યાસ જ ગ્રહણ હેવાજ રાખો તો શું ખોટું? અનિત્ય હોય તેને જ આકસ્મિક ગણશું." પણ એમ નથી કેમકે [illegible] તો એ કે સરલતાની ખાતર આ [illegible]

પરન્તુ આમ ધર્મોનો નિર્દેશ કરવાને બદલે પદના સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મો અને આકસ્મિક ધર્મો જણાવી પદાર્થનું ઓળખાણ આપ્યું હોય તેને આપણે ઉપલક્ષણ કહીશું. ઉપલક્ષણ શબ્દનો અર્થ ઓળખાણ થાય છે અને ઓળખાણ શબ્દ પણ ઉપલક્ષણ ઉપરથી જ આવેલો છે. વ્યવહારમાં અને શાસ્ત્રમાં પણ ઘણી વખત લક્ષણને બદલે આપણે ઉપલક્ષણથી જ કામ ચલાવીએ છીએ. આ ઉપલક્ષણમાં કોઈ સ્વાભાવિક ધર્મો આવી જાય તોપણ તે ઉપલક્ષણ જ ગણાય. 'માણસ એટલે હસનારું પ્રાણી' 'માણસ એટલે રાંધીને ખાનારું પ્રાણી' 'માણસ એટલે પીંછાંવિનાનું બેપગું પ્રાણી' આ બધાં ઉપલક્ષણો છે કારણ કે હસવાની શક્તિ એ નિત્ય આકસ્મિક ધર્મ છે, અથવા એ ધર્મને આપણે મનુષ્યની સમગ્ર શક્તિમાંથી સાધી શકીએ છીએ એમ પણ કહેવાય; પીંછાંવિનાનું બેપગું એમાં તો 'બેપગું' સિવાય કોઈ ધર્મ જ કહેલો નથી, અને રાંધવું એ માણસની બુદ્ધિમાંથી આપણે સાધિત કરી શકીએ છીએ. તેવી જ રીતે 'ઘોડો એટલે પૂંછડી અને કેશવાળી વાળું બહુ કિંમતી જનાવર' એમાં કિંમતી હોવું એ ઘોડાના બીજા ધર્મોમાંથી આપણે સાધિત કરી શકીએ છીએ. આ બધા ઉપલક્ષણના દાખલા છે.

લક્ષણો બાંધવાની કેટલીએક ખોટી રીતોથી સાવચેત રહેવું જોઈએ. ઘણાએ, દાખલા તરીકે, 'ઘરડું એટલે વૃદ્ધ' એવું લક્ષણ આપે અથવા 'માણસ એટલે મનુષ્યત્વના ધર્મવાળી વ્યક્તિઓ' અથવા 'માણસ એટલે માનવ

પ્રમાણના પ્રકારો

પરોક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિયોથી પર એવો થાય છે. એટલે જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી બીજી રીતે ન્યારું હોય તે પરોક્ષ જાણવું. પરોક્ષના બે પ્રકાર છે ૧ અનુમિતિ, ૨ શબ્દજ્ઞાન. અનુમિતિ એટલે એક જ્ઞાનથી જે બીજું જ્ઞાન થાય તે અને શબ્દજ્ઞાન એટલે કોઈ પ્રમાણભૂત માણસે કહેલું હોય તેથી જે જ્ઞાન થાય તે. નદીમાં પૂર આવે તે ઉપરથી આપણે માનીએ કે ઉપરવાસ વરસાદ થયો છે તેમાં પૂરના જ્ઞાન ઉપરથી વરસાદનું જ્ઞાન આપણને થાય છે માટે તે અનુમિતિ છે. રેલવેમાં આવનાર કોઈ માણસ કહે અથવા બહારના વર્તમાનપત્રમાં લખ્યું હોય કે વરસાદ થયો છે તે ઉપરથી આપણે જાણીએ કે વરસાદ થયો છે તે શાબ્દજ્ઞાન છે કારણ કે પ્રમાણભૂત માણસ પાસેથી આપણે તે હકીકત જાણેલી છે. આ બન્ને દાખલા પરોક્ષ જ્ઞાનના છે કારણ કે વરસાદ આપણે નજરે જોયો નથી તેમ વરસાદનો આપણે સ્પર્શ કર્યો નથી, એટલે કે વરસાદનું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું નથી.

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનાં સાધનોને પ્રત્યક્ષ કહે છે. અનુમિતિનું સાધન એટલે કે જે એક જ્ઞાન ઉપરથી બીજું થાય છે તેને અનુમાન કહે છે. શાબ્દ જ્ઞાનનું સાધન એટલે કે પ્રમાણભૂત માણસનું વાક્ય તેને શબ્દ કહે છે. આવી રીતે યથાર્થ જ્ઞાનનાં સાધનો એટલે કે પ્રમાણો ત્રણ છે ૧ પ્રત્યક્ષ ૨ અનુમાન, ૩ શબ્દ.

એકનું એક જ્ઞાન અનેક પ્રમાણોથી થવા સંભવે તમે પુસ્તક ઉપરથી જાણી શકો કે આકાશમાં જે વીજ

એ પણ માત્ર ઈશ્વરથી આપેલું, વ્યક્તિની કલ્પિત આગમ નથી પણ તે સ્વયંસિદ્ધ છે. અનુમાન [illegible] એ જ્ઞાન માર્ગમાં છે. આગમ [illegible] પણ [illegible] સિદ્ધાન્ત [illegible] કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના [illegible] પણ એ સિદ્ધાન્તને [illegible] [illegible] આગમપ્રામાણ્ય [illegible] લખે છે કે "બુદ્ધિનું [illegible] પ્રત્યક્ષ કરતાં શ્રુતિ પ્રમાણ અધિક છે કેમ કે [illegible] પ્રધાનપણે [illegible] પણ આગમનું [illegible] ઉપર [illegible] થયું છે કે આગ [illegible] વિચારના [illegible] કાંઈ નથી . . .આ [illegible] ઉદયનના [illegible] [illegible] પણ વસ્તુત: અનુભવ [illegible] [illegible] આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ [illegible] અનુભવ [illegible] પ્રત્યક્ષ [illegible] [illegible] જ્ઞાનનું [illegible] છે.[2] [illegible] થઈ શકે તો [illegible] [illegible] અનુભવ [illegible] [illegible] [illegible] અનુભવનું [illegible]

---

૧ [illegible]

૨. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

૩. શ્રદ્ધા, ભક્તિ.

૪ શરીરે ઠીક હોવું, અણગમો થવો, ક્રોધ, થાક, ભૂખ, તરસ, ગૂંગળાટ, અમુક ભાગમાં ખટકો કે સળકા કે એવું કાંઈ.

૫ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિષે વધારે આગળ ચલાવીએ તે પહેલાં ઉપરના વિભાગો કઈ દૃષ્ટિએ પાડેલા છે તે પ્રથમ બરાબર રીતે સમજવું જોઈએ. દાખલા તરીકે ઉપર આપણે ભૂખ, ક્રોધ, સુખ વગેરેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે પોતાને ભૂખ લાગ્યાનું ભાન એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે, પોતાની ભૂખ માણસ પ્રત્યક્ષ રીતે જાણે છે. બીજા શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકીએ કે ભૂખ એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય છે અને ભૂખનું જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. એ દૃષ્ટિએ ઉપરના વિભાગો તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના વિષયના વિભાગો છે. પ્રત્યક્ષરીતે જે વિષય આપણે જાણીએ તે વિષય અને એનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ બેમાં વાસ્તવિક ભેદ શો છે એ ફિલસૂફીનો વિષય છે અને તેમાં આપણે ઉતરવા માગતા નથી. આપણે અહીં એટલું સમજીએ તો બસ છે કે ઉપરના વિભાગો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વિષયોની દૃષ્ટિએ પાડેલા છે.

પ્રત્યક્ષ શબ્દનું દ્વિઅર્થીપણું પણ સમજી લેવું જોઈએ. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને આપણે પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ અને તે જ્ઞાનના

આવે છે અને ગન્ધથી તે અન્તર પણ સમજી શકે છે. રસ્તામાં ઝાડ આવે તો દેખતા માણસની પેઠે જ તે ગન્ધથી અન્તર સમજી કરીને ચાલે છે.[1]

સ્પર્શેન્દ્રિય—આ ઇન્દ્રિય ચામડી ઉપર સર્વત્ર પથરાયલી છે. શરીરપર પોચો પોચો હાથ ફેરવવાથી ગલગલીઆં થાય છે તે માત્ર સ્પર્શનાં નથી પણ તેનું કારણ ઘણું કરીને એ જગાના જ્ઞાનતંતુઓ ઉત્તેજિત થાય છે તે છે.

સ્પર્શથી આપણે પોચું કઠણ અને ઊનું ટાઢું જાણીએ છીએ. તેમાં પોચું કઠણ જાણીએ છીએ તેમાં કંઈક અંગે સ્નાયુઓ પણ કામ કરે છે પણ તે બાદ કરતાં સ્પર્શથી દબાણની લાગણી થવાથી આપણે પોચું કે કઠણ સમજીએ છીએ. લીસું અને ખડબચડું એ પણ દબાણથી જ જાણીએ છીએ. એક જ સપાટી ઉપર દરેક જગાએ એક સરખું દબાણ લાગે તેને આપણે લીસું અને તેમ ન હોય તેને આપણે ખડબચડું કહીએ છીએ. જૂદા જૂદા માણસોમાં દબાણ જાણવાની જુદી જુદી શક્તિ હોય છે તેમજ શરીરના અમુક ભાગોમાં બીજા કરતાં તે શક્તિ વધારે હોય છે. આ શક્તિ કેળવી શકાય છે. બરડામાં લખવાથી કેટલાએક લખેલું સમજી શકે છે. કેટલાએક બહેરા માણસો તેમના હાથમાં આંગળીથી સાધારણ વેગથી લખો તે સમજી શકે છે. અને ઉપર કહેલ અમેરિકન બાઈ બોલનારના ગળે અથવા તાલકે અથવા બરડે હાથ મૂકી તેની સાથે વાતચીત

[1] મૉડર્ન રિવ્યુ. ૧૯૨૨ જાન્યુઆરી. પૃ. ૬૨.

વધીને ઓળખીએ છીએ. આ સ્પર્શથી થતા દબાણના જ્ઞાનથી અને તેની સાથે સ્નાયુઓના ચલનવલનથી થતા ગતિના જ્ઞાનથી બહુજ ઉપયોગી એવું અંતર અને દેશનું જ્ઞાન માણસને થાય છે એમ કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે.

સ્પર્શથી એવુંજ બીજું જ્ઞાન ટાઢા ઊનાનું થાય છે. શરીરના દરેક ભાગમાં આ પારખવાની શક્તિ સરખી હોતી નથી. આંખનાં પોપચાં અને કાનને ટાઢી અને ગરમી બીજા અંગો કરતાં ઘણી વધારે લાગે છે. આ ખરી રીતે વસ્તુગત ધર્મો નથી પણ આરોપિત ધર્મો છે. ટાઢું એટલે સ્પર્શ કરનારની ચામડીથી ઓછી ગરમીવાળું અને ઊનું એટલે સ્પર્શ કરનારની ચામડીથી વધારે ગરમીવાળું. ખરો વસ્તુગત ધર્મ ઉષ્માનોજ છે, ટાઢું ઊનું સ્પર્શ કરનારની પોતાની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. એકજ માણસને પોતાનું શરીર ટાઢું ઊનું લાગે છે કારણ કે શરીરના બધા અંગ સરખી ગરમીનાં નથી હોતા. ધારો કે કોઈ પોતાના જમણા હાથની આંગળી ૧૫૦° ના માપની ગરમીવાળા પાણીમાં મૂકે અને ડાબા હાથની આંગળી ૬૦° ના માપના પાણીમાં મૂકે અને થોડીવાર રાખી ૧૦૦° ના માપના પાણીમાં બન્ને આંગળીઓ બોળી દે તો તે પાણી જમણા હાથની આંગળીને ટાઢું લાગશે અને ડાબા હાથની આંગળીને ગરમ લાગશે.

શબ્દેન્દ્રિય—આનું સ્થાન કાનમાં છે. એક વસ્તુને બીજી [illegible] અથડાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે

પ્રકરણ ૭ મું

વાક્ય

આપણે પહેલા પ્રકરણમાં સ્વીકાર્યું છે કે આપણે ભાષા વિના વિચાર કરતા નથી અને ભાષા વાક્યોની બનેલી છે માટે પ્રથમ વાક્ય સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. તેમાં પણ અનુમિતિનું એક અગત્ય મહત્ત્વનું કામ બીજા આગળ અમુક બાબત સિદ્ધ કરી આપવી એ છે અને તેમ કરવામાં વ્યવસ્થિત વાક્ય વાપરવાની જરૂર પડે છે. શાબ્દ જ્ઞાનમાં તો પ્રમાણભૂત પુરુષનું વાક્ય એક સાધન છે. માટે અનુમિતિ અને શાબ્દ જ્ઞાનની ચર્ચા પહેલાં વાક્ય સંબંધી વિચાર કરી લેવો જોઈએ. પહેલા પ્રકરણોમાં આપણે પદોનો વિચાર કરી ગયા છે; અને હવે આ પ્રકરણમાં વાક્ય સંબંધી વિચાર કરીશું.

વિચાર ભાષામાં ઉતરે ત્યારે વાક્ય થાય છે. વિચારનું ભાષામાં અવતરણ કે આવિર્ભાવ તે વાક્ય. જેમ ૧ એ ગણિતની એકમ છે તેમ વાક્ય એ ભાષાની એકમ છે. ભાષાનું વધારે પૃથક્કરણ કરીને આપણે પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પદો છૂટાં પાડી શકીએ અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ

વાર્યું છે કે ' ગુલ્તાન ' એ અર્થ—વસ્તુ કોઈ ખરી વસ્તુ
છે. આ વિચારને અંગે એ વસ્તુ ' ફેલાદાર હોય ' હોય કે
ન હોય, પણ, અર્થ—વસ્તુ નહિ તે છે જ અને ' ફેલાદા-
ર હોય ' એ ' ગુલ્તાન ' વિષે ધારવાથી વિચાર થયો.
અવયવો બને છે. ત્યારે આપણે એટલું કહીએ કે વિચારમાં
અમુક અર્થ—જે સત વસ્તુ નહિ [illegible]—તેને
વિષે અમુક બુદ્ધિમાપ ધર્મો આપણે ધારીએ છીએ.
આ વિચાર પરેશાં તે અર્થ કોઈ ગત વસ્તુ નથી જ,
અને તેને વિષે ધારેલ ધર્મો બુદ્ધિમાપ [illegible] છે.
અને તે અર્થ વિષે ધરાવાથી વિચાર થયેલ કે અવયવ
બને છે. વિચારમાં બે જૂદાં જૂદાં તત્ત્વ છે એક અર્થ
અને બીજું તેને વિષે ધારેલ બુદ્ધિમાપ ધર્મ. વિચાર વિષેની
ચર્ચા અહીંથી અહીં પૂરી કરીશું.

હવે એ જોવાનું રહ્યું છે કે આ વિચાર વાક્યમાં કેવી
રીતે ઉતરે છે. આપણે ઉપરની ચર્ચામાં જ એ વિચારને
વાક્યમાં ઉતારેલ છે. ' આ ગાય રાતી છે ' એ વિચારને
માટે ' આ ગાય રાતી છે ' એવું વાક્ય સંભવ છે. અહીં
વ્યાકરણમાં બતાવેલા ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એ વિભાગોથી
આપણે કહી શકીએ કે અર્થ ઉદ્દેશ્ય પદમાં આવે અને તેને
વિષે જે ધર્મો ધારેલા હોય તેનું વિધેયમાં કથન થાય.
વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય ઘણું કરીને ક્યાં તરીકે આવે છે. પણ
ભાષામાં દરેક વખતે આપણે એ પ્રમાણે વાક્યો બોલતા
નથી અને ઘણીવાર એ પ્રમાણે બોલવું કઠણ પણ હોય

આપણા પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ પેઠે ક્રિયાને મુખ્ય માને છે પણ હવે પ્રમાણભૂત તર્કશાસ્ત્રીઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓનો મત માન્ય કરે છે. વાક્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો ઉદ્દેશ્ય વિષે કંઈક કથન કરવાનો હોય છે. એ ઉદ્દેશ્ય તો પહેલેથી જાણેલું જ છે જે કાર્ય કરવાનું છે તે વિધેયમાં જ કહેવાનું છે. ઉદ્દેશ્ય તો માત્ર ફરીવાર બોલાય છે એટલું જ છે. માટે તેને અનુવાદ એટલે ફરી બોલેલો રજુ કરે છે. માટે વિધેય એટલે ક્રિયા એજ વાક્યમાં મુખ્ય છે અને કર્તા અને કારક વિભક્તિઓમાં આવતા શબ્દો ક્રિયાને વિશિષ્ટ બનાવે છે એ મતજ ખરો છે. પણ આ ઉપરથી વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એ બે જુદા વિચાર છે અને પછી ભેગા થાય છે એમ માનવાનું નથી. વાક્યમાં વિચાર તો એક જ છે અને વાક્યનાં પદો પરસ્પર ભેગાં એકરસ થઈ તેમાંથી એક તાત્પર્ય રૂપે તે સ્ફુરે છે એજ સાચું છે. આ ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય તો આપણે વાક્યના પૃથક્કરણથી મેળવીએ છીએ. પદો વિષે આપણે આગળના પ્રકરણમાં કહેલ છે.

વ્યાકરણને લીધે વાક્ય સંબંધી આપણા મનમાં જે કેટલાએક વિચારો રૂઢ થયા છે તે પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બદલાવવાની જરૂર છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દરેક વાક્યના ક્રિયાપદને ભૂત વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળ હોય છે. પણ પ્રમાણશાસ્ત્રમાં આપણે જે વાક્યાર્થનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે અર્થ કાળથી અનિયન્ત્રિત સમજવાનો છે. માણસને વસ્તુતાનું—જગતનું જે જ્ઞાન છે તેમાંથી તેનું ધ્યાન અમુક

જેનું હૃદય સર્વભૂતમાં સમભાવ રાખે તે કાન્તદર્શી હોય. 'વાલ્મીકિનું હૃદય પીગળ્યું' તે વાક્યના વ્યંગ્યાર્થને વાચ્યાર્થમાં મૂકી આપણે તેને વિષે અનુમિતિ બાંધી શક્યા. એવું બહુ સાધારણ વ્યંગ્ય પ્રશ્નાર્થમાં કાકુવી-નજતી વાક્યોમાં હોય છે. જેમકે 'આવું નિર્દય કામ કયો માણસ કરે ?' આમાં ખરી રીતે બોલનારનો અભિપ્રાય 'કયો માણસ કરે' એવો સવાલ પૂછવાનો નથી પણ પ્રશ્ન પૂછીને વ્યંગ્યાર્થથી એમ સૂચવવાનો છે કે 'આ નિર્દય કામ કરનાર માણસમાં સાધારણ માણસ કરતાં ઘણી ઓછી માણસાઈ છે.' અને એ વાક્યને એવું રૂપ આપ્યા પછી જ આપણે અનુમાનમાં તેનો વાક્ય તરીકે ઉપયોગ કરી શકીએ.

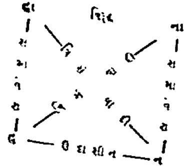
આ પ્રમાણે અનુમાનને માત્ર નિર્દેશ વાક્યો સાથે જ સંબંધ છે. માટે અનુમાનમાં આપણે નિર્દેશ વાક્યને જ માત્ર વાક્ય ગણીશું.

હવે આપણે નિર્દેશ વાક્યોના પ્રકારો જોઈએ. પ્રથમ વિભાગ ભાવાત્મક અને અભાવાત્મકનો છે. જેમાં ભાવરૂપ કથન હોય તે ભાવાત્મક અને જેમાં અભાવરૂપ કથન હોય તે અભાવાત્મક. આ વાક્યોને આપણે અસ્તિરૂપ અને

* કાકુ વિકારે અવાજને મરકવો.

દિવસ ઠરાવ્યું, તેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] યથાર્થ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ કહી શકાય 'અમુક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] નહીં થાય કે [illegible] પણ [illegible] નિરીક્ષણમાં પણ કેવી રીતે થાય. 'સાપને [illegible] નો કરશો' તેને બદલે 'અમુક સાપોનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે આગળથી કરે છે' અથવા માત્ર 'સાપ આગળથી કરડે છે.'

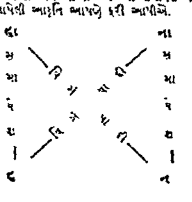
વિરોધ નથી તેમ [illegible] 'કેટલાક આર્યો [illegible] [illegible] છે' અને [illegible] 'કેટલાક આર્યો [illegible] નથી' [illegible] પરસ્પર ઉદાસીન [illegible] [illegible] 'કેટલાક આર્યો [illegible] [illegible] આર્યો [illegible] [illegible] [illegible] 'કેટલાક આર્યો [illegible] [illegible] છે, કેમકે 'હ' અને 'ન' વાક્યોને વિષય કરતા [illegible] 'ના' અને 'હા' [illegible] [illegible] 'હા' મા 'હ' અને 'ના' મા 'ન' નો સમાવેશ થાય છે અને [illegible] [illegible] તેમ પણ કહીએ કે 'હા' અને 'ન' પરસ્પર વિરોધી છે 'ના' અને 'હ' પરસ્પર વિરોધી છે. 'હા' અને 'ના' પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને 'હ' અને 'ન' પરસ્પર ઉદાસીન છે. આ હકીકત નીચેની આકૃતિથી બતાવી શકાય.

'માત્ર' કે એના પર્યાય શબ્દોથી વિશેષિત કરેલાં વાક્યો અસ્તિ અને નાસ્તિ બન્નેય છે. એટલે તેમાં ઉદ્દેશ, કર્તા અને વિધેય બન્નેનો સર્વદેશીય નિર્દેશ કરતા હોય છે. 'માત્ર ત્રિકોણના ત્રણે ખૂણાનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર થાય છે' તેમાં અસ્તિપક્ષ આપણને એમ કહીએ કે 'ત્રિકોણ એવી આકૃતિઓ છે કે જેના ત્રણ ખૂણાઓનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર થાય છે' અને નાસ્તિપક્ષે એમ કહીએ છીએ કે 'ત્રિકોણ ન હોય એવી આકૃતિઓના ખૂણાઓનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર થતો નથી.' 'આ પુસ્તકાલય માત્ર સભ્યોને માટે ખુલ્લું છે' તેના અસ્તિપક્ષે એવો અર્થ છે કે 'સભ્યો પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરી શકનારા છે' અને નાસ્તિપક્ષે 'સભ્યો ન હોય તે ઉપયોગ કરી શકનારા નથી' એવો અર્થ છે. એટલે કર્તા અને વિધેય બન્નેનો સર્વદેશીય નિર્દેશ થયો છે.

અનુમિતિઓ બે પ્રકારની છે. અવ્યવહિત અનુમિતિ અને વ્યવહિત અનુમિતિ. અવ્યવહિત અનુમિતિ એટલે એક વાક્ય ઉપરથી પરભાર્યું નિરૂપણ કરેલ બીજું વાક્ય. આ અનુમિતિ જ્ઞાન મેળવતાં વચમાં બીજા વાક્યની કે સાધનની જરૂર નથી પડતી માટે આ પરભાર્યું એટલે અવ્યવહિત અનુમાન કહેવાય છે. આપણા પ્રમાણશાસ્ત્રીઓએ આ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત કરેલ નથી. પણ પાશ્ચાત્ય પ્રમાણશાસ્ત્રીઓએ આને અનુમાન ગણેલ છે માટે અહીં તેની ટુંકમાં ચર્ચા કરીશું.

આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું કે અમુક પ્રકારનાં વાક્યો પરસ્પર વિસંવાદી હોય છે. આ વિસંવાદી વાક્યો બન્ને ખરાં ન હોઈ શકે. એટલે એક વાક્ય ખરું કે ખોટું છે તે ઉપરથી તેનું વિસંવાદી ખોટું કે ખરું છે એવું અનુમાન કરી શકાય. તે ઉપરાંત આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે 'હા' માં 'હ'નો અને 'ના'માં 'ન' નો સમાવેશ થાય છે. પહેલાં આપેલી આકૃતિ આપણે ફરી આપીએ.

નિષેધ થઈ જાય છે. અને જે 'માણસો' વર્ગનો અર્થનિર્દ આશ્રયીને પરિકલ્પિત કરવાની આવશ્યકતા અને આ ક્રમમાં સમજાતું નથી. માટે 'ન' ની પરિકલ્પિત થઈ શકતી નથી. આ અનુમિતિને ક્રમમાં પરિવર્ત અનુમિતિ કહીશું અને તેનું પ્રમાણ કર્તા અને વિધેયના સર્વદેશીય કે એકદેશીય નિર્ણયનું જ્ઞાન છે.

બીજા પ્રકારના અવ્યવહિત અનુમિતિ જ્ઞાનમાં અસ્તિરૂપ વાક્યને નાસ્તિરૂપમાં અને નાસ્તિરૂપ વાક્યને અસ્તિરૂપ વાક્યમાં ફેરવી નાખીએ છીએ. જેમ કે 'સર્વ બ્રાહ્મણો હિન્દુ છે' તેનું 'કોઈ બ્રાહ્મણ અ-હિન્દુ નથી.' 'બધા ધાર્મિક માણસો નીતિમાન હોય છે' તેનું 'કોઈ ધાર્મિક માણસ અનીતિમાન હોતો નથી.' 'કોઈ કાગડો સફેદ હોતો નથી' તેનું 'સર્વ કાગડા અ-સફેદ હોય છે.' 'કેટલાએક બ્રાહ્મણો શિરમાં હોય છે' તેનું 'કેટલાએક બ્રાહ્મણો અ-શિરમાં હોતા નથી.' 'કેટલાએક માણસો પ્રમાણિક હોતા નથી' તેનું 'કેટલાએક માણસો અ-પ્રમાણિક હોય છે.' આ સઘળાંને આપણે અસ્તિ-નાસ્તિ-રૂપાંતર કહીશું. આ અનુમિતિઓ ખરી છે તેનું કારણ એ છે કે અમુક વસ્તુનો ભાવ અને તેનો અભાવ એ બે સ્થિતિઓ વચ્ચે કોઈ ત્રીજી સ્થિતિ નથી. તેથી અમુક વસ્તુ છે એમ કહીએ તો તેનો અભાવ નથી એમ જ ફલિત થાય. માટે જ વિભાગ પાડતાં પણ કાંઈ રહી ન જાય એટલા માટે આપણે વ્યાવર્તનાત્મક વિભાગો પાડીએ છીએ. એટલે ઉપરનાં વાક્યોમાં

કરવાની અગત્ય આપણામાં નહોતી માટે ન થઇ હશે અને તેનું અભિપ્રાય રૂપાન્તર કરવાથી આપણામાં એ અગત્ય ઘણી એટલે પ્રતિજ્ઞા કરી હશે અને માત્ર આપણું રૂપાન્તર ગણીએ કે સ્વતંત્ર અનુમાન ગણીએ અને તે ગણીએ તોપણ આ રૂપાન્તરો કરવાથી પ્રમાણશાસ્ત્રમાં અનુમાન કરવામાં અમુક અગત્ય મળે છે એટલું નિશ્ચય છે અને માટે આપણું આપણા શાસ્ત્રની યોજનામાં તેને સ્થાન તો જરૂર આપવું જોઇએ.

પ્રકરણ ૯ મું.

વ્યવહિત અનુમાન (પંચાવયવ વાક્ય).

આપણા પ્રમાણશાસ્ત્રીઓએ માત્ર વ્યવહિત અનુમાનની જ અનુમાન તરીકે ચર્ચા કરેલી છે અને મુખ્ય અને ઉપયોગી અનુમાન એજ હોવાથી સાધારણ રીતે આપણે વ્યવહિત અનુમાન માટેજ અનુમાન શબ્દ વાપરીશું; અને વ્યવહિત અનુમિતિ માટે અનુમિતિ.

અનુમાન બે પ્રકારનું છે સ્વાર્થ અને પરાર્થ. પોતાને માટેજ કરેલું અનુમાન તે સ્વાર્થ અનુમાન ગણાય છે અને પોતે અનુમાન કર્યા પછી બીજાને સમજાવવા અમુક રીતે વાક્યો રચી અનુમાન કરી બતાવીએ તે પરાર્થ અનુમાન.

અને સાધ્ય એટલે કે સાધન અને સાધ્યનો સંબંધ બતાવીએ છીએ અને સંબંધ ખરો છે એમ બતાવવા એવો સંબંધ જ્યાં આપણે જોયો હોય તેનું એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. આ ઉદાહરણ પ્રતિવાદીના પણ અનુભવનું હોવું જોઇએ. એટલા માટે ઉદાહરણ ઉભયવાદીને સંમત હોવું જોઇએ એમ કહેવાય છે. આ ઉદાહરણમાં આપણે જેના ઉપર સાધ્યનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે એવો દાખલો આપેલ છે. આવા દાખલાને સપક્ષ કહે છે. સપક્ષ એટલે જેના પર સાધ્યનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે તે. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, એ જાતની ખાત્રી આપણને રસોડામાં થયેલ છે અને તે ઉભયવાદીને સંમત હોવાથી ઉદાહરણ તરીકે અહીં આપેલ છે.

આપણા પંચાવયવ વાક્યમાં એક બીજી રીતે પણ વ્યાપ્તિ મૂકી શકાય છે. જેમકેઃ—

પર્વત વહ્નિવાળો છે.
કારણ કે તે ધૂમવાળો છે. પ્રતિજ્ઞા.
જે જે વહ્નિવિનાનું છે તે તે ધૂમવિનાનું છે. વ્યાપ્તિ. હેતુ.
જેમકે પાણીનો ધરો. (ઉદાહરણ સાથે)
આ પર્વત વહ્નિવિનાના ધૂમવિનાનો નથી. ઉપનય.
તેથી આ પર્વત વહ્નિવિનાનો નથી. નિગમન.

આ વ્યાપ્તિ પહેલી વ્યાપ્તિ કરતાં ઘણી જૂદા પ્રકારની લાગે છે પણ વિચાર કરતાં સમજાશે કે બન્ને વા

જેમાં જે સાબીત કરવાનું હોય તેની પ્રતિજ્ઞા અન્વયાદિ પરિભાષાના પહેલા વાક્યમાં કરે છે પછી તેની સિદ્ધિ કરે છે અને એકવાર પોતાનો સિદ્ધાન્ત પાકો કરી આખરે બાંધી દે છે. કોઈ પણ દલીલ સાબીત કરવાની એ સ્વાભાવિક પદ્ધતિ છે.

સામાન્ય સાહિત્યમાં દરેક દલીલ આપણે આ રૂપમાં મૂકતા નથી. આ રૂપમાં થતું વાક્યોનું તથા શબ્દોનું પુનરાવર્તન તથા એકનું એક ફેરફાર વિનાનું રૂપ એ સારી રૂચિને પ્રતિકૂળ છે. માટે સાહિત્યમાં બે કે ત્રણ વાક્યોથી ચલાવી લેવાય છે અને રૂચિમાં યોગ્ય લાગે તે ક્રમમાં અવયવ વાક્યો મૂકાય છે. અને વ્યાપ્તિ કે હેતુ ગમે તેને કારણ તરીકે રજુ કરાય છે. આ બાબત ઉપર આપેલાં કેટલાએક દાખલા ફરી આપું છું; જેમકે 'પર્વત ઉપર આગ લાગી જણાય છે કારણ કે ધુમાડો દેખાય છે' ત્યાં પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ, 'મનુ મરણશીલ છે કારણ કે માણસ બધાં મરણશીલ છે' ત્યાં પ્રતિજ્ઞા અને વ્યાપ્તિ, 'કેટલાએક ગુજરાતીઓનો પણ પૂર્વ સંસ્કૃતિ સમજે છે' કારણ કે તેના પર પ્રેમ ધરાવે છે.' તેમાં પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ કહેવાયાં છે. સાહિત્યમાં આમ લખવામાં કાંઈ ખોટું નથી પણ એનો અર્થ એટલોજ છે કે વાંચનાર બાકીનાં વાક્યો પોતાની મેળે પૂરાં પાડી પંચાવયવી અનુમાન કરી લે છે. આવી રીતે સાહિત્યમાં લખાયલી દલીલને પણ પંચાવયવી-વાક્યમાં મૂકતાં આવડવી જોઈએ. પણ તેને માટે પક્ષ સાધ્ય અને સાધનનો પરસ્પર શો સંબંધ હોવો જોઈએ તે જાણવું જોઈએ. આ-પ્રકરણમાં તો માત્ર આપણે પંચાવયવી વાક્યનું રૂપ કેવું હોવું જોઈએ

[illegible] પૂર્ણ [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અનુમાન (સાધન.)

ગયા પ્રકરણમાં અનુમાનનું પક્ષ નામનું [illegible] જે ભાગ [illegible] આપણે જોયું [illegible] હવે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપણે આ પ્રકરણમાં કહીશું.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે દરેક અનુમાનમાં પક્ષ, સાધન અને સાધ્ય હોય છે. આમાંથી આપણે, અનુમાનની શરૂઆત પહેલાં પક્ષ નક્કી કરીએ છીએ, સાધ્ય વિષે અજાણ્યા હોઈએ છીએ અને સાધન આપણને પક્ષ અને સાધ્યને જોડી આપે છે. અનુમાનની મુખ્ય ક્રિયા આપણે એમ કહી શકીએ કે તે ક્રિયા પક્ષને અને સાધ્યને સાધનની મદદથી જોડવાની છે. હવે આ જોડાણ શી રીતે સંભવે છે તે રીત આપણે જોઈશું.

આપણા પ્રમાણ શાસ્ત્રીઓએ અનુમાન વિષેની [illegible] [illegible] [illegible] સાધનને [illegible] કહેલ છે. અને એ

આ પર્વત વહ્નિવાળો છે.

કારણ કે તે ધુમાડાવાળો છે.

જે જે ધુમાડાવાળું છે તે તે અગ્નિવાળું છે.

આમાં આપણે એ જોવાનું છે કે પ્રતિજ્ઞા આદિ પદાર્થને માટે, સાધન, પક્ષ અને સાધ્ય સાથે કેવા રીતે સંબંધમાં આવેલ છે. પ્રથમ પક્ષ ઉપર સાધન છે એવું કથન હેતુ વાક્યમાં થયું છે. અને પછી વ્યાપ્તિમાં, સમસ્ત સાધન ઉપર સાધ્ય વ્યાપેલું છે એવું કથન થયું છે. આવી રીતે પક્ષ ઉપર સાધન હોવાથી અને સાધન ઉપર સાધ્યની વ્યાપ્તિથી, પક્ષ વિષે સાધ્યનું કથન થયું છે. આ બહુ જ સાદી ક્રિયા છે. એક દાખલાથી તેને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. ધારો કે મારું શરીર પાણીથી ભીનું કરવું છે. તેને માટે મારી પાસે એક રૂમાલ એ સાધન છે. તો મારે પ્રથમ આખો રૂમાલ પાણીમાં બોળવો જોઈએ. અને પછી એ પાણીથી વ્યાપ્ત રૂમાલ મારા શરીર ઉપર જ્યાં મૂકું ત્યાં ભીનું થાય, એટલે પાણીથી મારું શરીર ભીનું કરવા રૂપી સાધ્ય હું સિદ્ધ કરી શકું. પણ આ રૂમાલ આખો પાણીથી વ્યાપ્ત થવો જોઈએ. એમ ન થાય અને અધૂરો ભીનો થયો હોય તો રૂમાલના સંબંધથી મારું શરીર ભીનું થશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ કારણ કે મારા શરીરના સંબંધમાં આવેલો રૂમાલનો ભાગ કદાચ કોરો જ હોય. માટે સંપૂર્ણ સાધન ઉપર સાધ્ય વ્યાપ્ત હોવું જોઈએ એવો નિયમ છે.

આ નિયમ નીચે પ્રમાણે બતાવી શકાય.

વમાં હોય તો 'દા' વાક્યમાં સાધનનો સર્વદેશીય નિર્દેશ ન થઈ શકે અને એમ ન થાય તો સાધનના સમગ્ર દેશ ઉપર સાધ્યની વ્યાપ્તિ બતાવી શકાય નહિ માટે વ્યાપ્તિ વાક્યમાં પ્રથમ કર્તા તરીકે સાધન મૂકીને પછી તેના પર સાધ્યની વ્યાપ્તિ જણાવવી જોઈએ. ઉપનયમાં સાધ્યથી વ્યાપ્ત સાધન પક્ષ ઉપર છે એમ કહી નિગમનમાં 'તેથી.' એમ કહી પ્રતિજ્ઞા ફરી બોલવાનું માત્ર રહે છે. એટલે પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થઈ ગણાય.

હવે આપણે વિચારીએ કે અનુમિતિનું કારણ એટલે અનુમાન કોને કહેવું. અલબત્ત આપણે જેને સાધન કહ્યું તે, પક્ષ અને સાધ્યને સાંધી આપે છે માટે પણ એકલા સાધનથી જ કાંઈ અનુમિતિ જ્ઞાન થતું નથી. પક્ષ અને સાધ્યને તે યોગ્ય રીતે સાંધે પછી અનુમિતિ જ્ઞાન થાય છે. માટે કેવળ સાધન અનુમિતિથી દૂર પડે છે તેથી તેને કારણ ગણી શકાય નહિ. એનું અનુમિતિનું નજીકનું સાધન તો ઉપનય વાક્યમાં આવતું કથન છે કારણ કે તેમાંથી તરત અનુમિતિ નિગમનરૂપે પ્રસરે છે; અને ઉપનય વાક્યમાં આપણે સાધ્યથી વ્યાપ્ત સાધન પક્ષ ઉપર છે એમ કહીએ છીએ માટે અનુમાનનું લક્ષણ 'વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ એવું સાધન પક્ષ ઉપર છે એવું જ્ઞાન' એમ કરવામાં આવે છે. અને એજ અનુમિતિનું કારણ છે.

આપણે ઉપર બતાવ્યા તે નિયમો દરેક અનુમાનમાં કેવી રીતે અમલમાં આવે છે તે એક બે દાખલાથી જોઈએ.

(અનુભવ માટે પરિગણિત કરીએ તો પણ ' આ કાચનો ઉપયોગ કરનારા કેટલાએક માણસો આ કાચના અભ્યાસી છે ' એવું વાક્ય થશે અને તેમાં તો મિ માત્ર વધારે સ્પષ્ટ ભાસિત દેખાય છે. સામાન્ય બુદ્ધિથી નુ આપણે કહી શકીએ કે અભ્યાસી ઉપયોગ કરે તે પરથી એમ ન માની શકાય કે બહારના કોઇ નહિ જ કરતા હશે અને બહારના કરતા હોય તો પછી માત્ર પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરે તેટલા ઉપરથી અભ્યાસી છે એમ કેમ કહી શકાય ? સામાન્ય બુદ્ધિની દલીલ ચોક્કસ રીતે વિચારી જોઇએ તો આપણે જો પરિગણિત કરીને દલીલ કરી તેને જ અનુસરે છે. પણ જો ' પુસ્તકાલયના ઉપયોગ કરનારા સઘળા અભ્યાસી છે ' એવી વ્યાપ્તિ હોય તો પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થઇ શકે છે કારણ કે સાધનના સમગ્ર દેશ ઉપર સાધ્ય વ્યાપેલું છે.

અનુમાન ખરું છે કે ખોટું છે તેની પરીક્ષા માટે એક બીજું વાક્ય લઇએ.

કોઇ બ્રાહ્મણ હિન્દુ નથી.

વાથી જે કોઇ વાણીઆ બ્રાહ્મણ નથી.

સર્વ વાણીઆ હિન્દુ છે.

આ વાક્ય દેખીતું જ ખોટું લાગે છે. પણ આપણે તો આપણા નિયમોથી તેની પરીક્ષા કરી જોઇએ. ઉપરછલ્લી નજરથી જોતાં આનું સ્વરૂપ ખરા અવયવી વાક્ય જેવું જણાય છે પણ અહીંજ વિચારની ભૂલ પકડાઇ જશે. આમાં ' બ્રાહ્મણ ' પક્ષ છે. ' હિન્દુ ન હોવું ' સાધ્ય છે. પણ

ી આવું સાધન ગણવું જોઈએ કારણ કે
ાંતરવર વાક્યની રચના એમાંજ સાધન ક્યારેયને
ે 'વ્યાપ્ય હોવા' નું જે વાક્યમાં કથન
માં ગણવું જોઈએ. એવું વાક્ય 'કેટલાંક
ર છે' એ છે અને આ વાક્યમાં ક્યારેયને
ક્યારેયને સાધન હોવું જોઈએ માટે તેની
કેટલાંક વેપાર વ્યાપ્ય છે', એને હેતુ
એ આ હેતુ વાક્ય થયું એટલે 'કેટલાંક
, થયો માટે પ્રતિજ્ઞા વાક્ય પણ 'કેટલાંક
, એવું રૂપ તેથી યાદ નીચે પ્રમાણે

હિન્દુ છે.
ક વેપાર વ્યાપ્ય છે.
છે.

ટીકમાં આપેલ નિયમ 'કેટલાંક
ી માટે નહીં 'કેટલાંક વેપાર
ક પણ આવું જણાય છે.એ કે
ેરિદથી એક બીજું ઉ.દી 'દર્શ
કરવા આપેલ હોય તે ઉપ:
નિયમની પ્રતિપત્તિ કરી '1.
એથી અન્તર્નિતિ ભરી છે એમ
પ્રત્યક્ષ વાક્ય કરવામાં
કરેલ રહે તો તે કરેલ પણ

કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધાં વ્યવહિત અનુમાનો જ છે.

પશ્ચિમના પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ, આ સાંકેતિક અને વૈકલ્પિક વાક્યોના મિશ્રણથી બની એક પ્રમાણપદ્ધતિ સ્વીકારે છે જેને આપણા શાસ્ત્રકારો નદીવ્યાઘ્રન્યાય કહે છે. કોઈ માણસની એક બાજુ પૂર આવેલી નદી હોય અને બીજી બાજુ વાઘ હોય અને તે માણસ જેમ વચમાં સપડાઈ જાય તેમ આમાં પ્રતિવાદી બે વિકલ્પો વચ્ચે સપડાઈ જાય છે. આમાં વાક્યોનો ક્રમ જુદો નથી પણ બને ત્યાં સુધી સાંકેતિક વાક્ય વ્યાપ્તિસ્થાને અને વૈકલ્પિક હેતુસ્થાને આવે તો સારું. તેના દાખલા—

(૧) જો ક ખ હોય તો ચ છ હોય અને ટ ઠ હોય.
પણ ચ છ નથી અથવા ટ ઠ નથી.
માટે ક ખ નથી.

આમાં 'ચ છ છે અને ટ ઠ છે' એવું હેતુ વાક્ય લઈએ તો નિગમન ફલિત થાય નહિ. 'ચ છ નથી અને ટ ઠ નથી' એવો હેતુ હોય તો તે આ ન્યાયના લક્ષણમાં આવે નહિ કારણ કે એ વાક્ય વૈકલ્પિક ન ગણાય. 'ચ છ છે અથવા ટ ઠ છે' એ અને ઉપર ઉપયોગ કરેલ હેતુ વાક્ય બન્ને એક જ છે અને અનુમાનથી પરસ્પર સાધી શકાય છે.

(૨) જો ક ખ હોય અથવા ચ છ હોય તો ટ ઠ હોય.
પણ ક ખ છે અથવા ચ છ છે.
માટે ટ ઠ છે.

પરજીવાની જે દલીલ કરી છે તે પણ આ અર્થને
છે

સમવંતી ચઢી હશે તો નક્કી પરજીવી, જેમ ઘટ
નહિ હોય તો આપણે એને પરજીવી નથી.
સમવંતી ચઢી છે અથવા ચઢી નથી.
સમવંતી હોય આપણને નહિ પરંતુ અથવા આપણે
એને નથી પરજીવી.

. પદ્ધતિ વાદમાં જાણ્ વપરાય છે. આમાં પ્રતિવાદી
નિશ્ચિત પક્ષને રજુ કરે તો પછી વૈકલ્પિકમાં તે
ય વિના દલીલ નહિ કરવી કે વૈકલ્પિકમાંથી કોઈ એક
કોઈ દલીલો નથી એવું એનું સ્વરૂપ છે અને તેથી
.તેને નિયમન રજુ કરવું પડે છે. આ પદ્ધતિ પ્રતિ-
। માટવાની છે માટે તેને ઉભયતઃપાશાત્મક ન્યાય
કહે છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં આ પદ્ધતિનો
ર ઉપયોગ થયો છે. તર્કસંગ્રહમાં સાત પદાર્થ
। વાક્યમાં ગણાવ્યા છે તે વાદ નીચે પ્રમાણે છે.
, દ્રવ્ય, કર્મ સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ એ
પદાર્થો છે." આ વાક્યને પ્રતિવાદી આ જાત આ
છે કે જે આ વાક્યમાં 'સાત' એમ કહ્યું છે એ
વાચક છે. અને તે દલીલ આ પ્રકારની છે —
તે આઠમો પદાર્થ હોય તો જાત ખોટું છે કે ને ન હોય
તો 'સાત' કહી તેનો નિષેધ કરવો ન જોઈએ.

---

* અને ભાવ પદાર્થ એવો ૧.૯

ખોટું છે કે બન્ને પક્ષો ખોટા છે. સ્વતંત્રતા મેળવવામાં રાજકર્તાને નુકસાન થાય એ વાત ખોટું છે કારણ કે તેમને નુકસાન કર્યા વિના પણ સ્વતંત્રતા મેળવી શકાય છે. અને તે મેળવવાના પ્રયત્નમાં હિંદના લોકોએ તો પણ તેનાથી કેવળ નુકસાન જ છે એ પણ ખોટું છે.

આવી રીતે આ પ્રમાણ પદ્ધતિ જેટલી ગંભીર છે તેટલી જ જોખમ ભરેલી છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અનુમાન (રૂપ અને તત્ત્વ)

આપણે નવમા પ્રકરણમાં અનુમાનનું પંચાવયવી રૂપ જોયું. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તેની બાહ્ય રચના જોઈ અને તેમાં આપણી દૃષ્ટિએ પણ સાધ્ય અને સાધનનું કથન ક્યા ક્યાં થવું જોઈએ તે જોયું. દશમા પ્રકરણમાં આ પણ સાધ્ય અને સાધન પરસ્પર કેવા સંબંધમાં હોય તે જોયું. અગીઆરમા અને બારમા પ્રકરણમાં અનુમાનનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો જોયાં.

...ય તે ખરાં હોય જ પણ એ પ્રમાણે ગમે તે સાધન ...ર અને તે સાધનની વ્યાપ્તિ તેને જણાવી હોય ત્યારે ' ...પમા વગેરે

જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય

આ પર્વત ઉપર ધુમાડો છે.

એમ કહીને તેમાંથી ' આ પર્વત ઉપર અગ્નિ છે ' એનું નિગમન કર્યું હોય તો એ અનુમાન ખરું કહેવાય ' તમારે એટલું ધ્યાન આપવું પડશે કે આ અનુમાન રૂપની દૃષ્ટિએ ખરું છે અને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ખોટું છે. અત્યાર પ્રમાણમાં ઉદાહરણ સુધારવાની આવશ્યકતા છે એટલે આપણી એની તત્ત્વની ભૂલ તો તેમાં ન રહે અને તો પણ તમે આટલા ઉપરથી સમજ્યા હશો કે અનુમાનો બે રીતે ખરાં હોવાં જોઈએ. રૂપની દૃષ્ટિએ અને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ. રૂપની દૃષ્ટિએ જ કેવળ ખરાં હોય તેને આપણે સુસંગત કહીશું. એટલે કે ' જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય ' ' પર્વત ઉપર ધુમાડો છે ' અને ' પર્વત ઉપર અગ્નિ છે ' એ સંબંધ આવો સુસંગત એટલે અવિરોધવાળો છે પણ તે વચનો નથી. આપણે જે પાંચ વચન તેમાં પણ તત્ત્વની ભૂલ તથી તેથી અનુમાન વચનો છે એ અનુમાનને માટે તેનું તત્ત્વ પણ ખરું હોવું જોઈએ એ આવશ્યક લેખાય. અને તત્ત્વની દૃષ્ટિથી પણ એ વચનો પ્રમાણ નિરપેક્ષ રીતે પ લેખાવાં.

આ અનુમાનોને માટે પણ આપણે હેત્વાભાસ અને આ નિયમ એમ બધાં બતાવ્યાં છે. હેત્વાભાસમાં પણ નિ

શક્ય જરૂર છે. એ વાક્ય જો તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ખોટું હોય તો નિગમન પણ, તેનું રૂપ ખરું હોય છતાં, ખોટું જ ઠરવાનું માટે તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ખાસ કરીને વ્યાપ્તિવાક્ય ખરું હોવું જોઈએ.

વ્યાપ્તિવાક્ય ખરું ક્યારે હોય અને અનુમાનનું રૂપ ખરું ક્યારે ગણાય તે બન્નેની ચર્ચા આપણા પ્રમાણશાસ્ત્રીઓએ ભેગી કરેલી છે. અને બન્ને ચર્ચાઓમાંથી નીકળતા નિયમો એક સાથે આપેલા છે. તત્ત્વ અને રૂપની ચર્ચા પાશ્ચાત્ય પ્રમાણશાસ્ત્રીઓએ જુદી જુદી કરેલી છે અને તેનું ખાસ કારણ તો એ છે કે તત્ત્વને લગતી ચર્ચા તેમનામાં માત્ર આધુનિક કાળમાંજ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ થએલ છે. અને તેથી તત્ત્વ અને રૂપ એમ બે જુદા જુદા વિભાગ થઇ ગયા છે. પણ એવો વિભાગ, છેક તટસ્થતા, અશાસ્ત્રીય છે એમ પશ્ચિમના પ્રમાણશાસ્ત્રીઓએ પણ હવે સ્વીકારેલું છે માટે આપણે રૂપ અને તત્ત્વ એ ભિન્ન છે એમ સ્વીકારતા નથી; માત્ર સગવડની ખાતર બન્નેની જુદી જુદી ચર્ચા કરીએ છીએ. આપણે પહેલાં રૂપની ચર્ચા જુદી કરી લીધી. હવે વ્યાપ્તિનું તત્ત્વ ખરું ક્યારે તેની ચર્ચા આ પછીના પ્રકરણમાં કરીશું.

ટીપ.—આ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે અનુમાનનાં અનેક રૂપો છે. અને તે તત્ત્વ ઉપર આધાર રાખે છે. આ બાબત જુદા જુદા દાખલા આપી સ્પષ્ટ કરીશું ૧૦ મા પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે દાખલો લીધેલો છે.

રે એક વર્ગ બીજા મોટા વર્ગમાં સમાતો હોય અને એ નાના વર્ગની કેટલીક વ્યક્તિઓ વળી કોઈ ત્રીજા વર્ગમાં આવતી હોય તો મોટા વર્ગની કેટલીક વ્યક્તિઓ એ ત્રીજા વર્ગની હોય.

આ જ વ્યાપ્તિને આપણે બીજા શબ્દોમાં એમ કહી ક કે સાધન સંપૂર્ણ પક્ષમાં હોય—જેમકે સર્વ પ્રાણીઓ , છે, અને અમુક સાધ્ય સાથે સંકળાયું હોય—જેમકે ક પ્રાણીઓ ચોપગાં છે, તો પક્ષના અમુક ભાગ વિ નું કથન કરી શકાય, જેમકે કેટલાંક હિંદુઓ [illegible] અને આ નિયમ જ આપણે ઉપર ત્રીજા નિયમ તરીકે ી ગયા. આ ઉપરથી સમજાશે કે અનુમાનના નિયમો એ ું કોઈ નહિ પણ ઘણા અનુમાનોમાં અન્તર્ગત રહેલી વ્યા િત જ છે. ૧૦મા પ્રકરણમાં જે અનુમાનના નિયમો ્યા છે તે જ નિયમોને પણ વ્યાપ્તિ તરીકે સાબિત ાનપત કરી શકાય જેમકે

પર્વત વહ્નિમાન છે.

ધાથી જે પર્વત ઉપર ધુમાડો છે અને ધુમાડો જ્યાં જ્યાં છે અને વહ્નિ તેનો વ્યાપક છે.

જ્યાં જ્યાં વ્યાપ્ય હોય ત્યાં ત્યાં વ્યાપક હોય

ક જ્યારે ઘણાં અનુમાનોમાં રહેલાં અન્તર્ગત વ્યાપ્તિઓ અનુમાનનો નિયમ કહ્યો તે પ્રમાણે અનુમાનનું રૂપ ર્ણત કરી શકાય કે [illegible]

[illegible]

થાય છે.

૧ [illegible]

૨ [illegible]

૩ અનુમાનના [illegible]

આ અનુમાનનું [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હોય ત્યાં વાસ્તવિક વ્યાપ્તિ લાગુ પડે છે. આમાં આપ-
ણને કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું કેટલીક નહિ કારણ કે આ ત-
ત્રિજ્ઞ બુદ્ધિએ અનુભવમાંથી મેળવ્યું હોય છે. અનુભવ
ને બુદ્ધિની વચ્ચે આ તેની પરસ્પર આવશ્યકતા
પરના સંબંધ જેવામાં આવે છે. આ પરના બળ આધાર
અહિં પરસ્પર નથી પણ સર્વ અનુભવ પરંતુ છે આધાર
અનુભવવિષયમાંથી મળતાને લીધે જ સામાન્ય જ્ઞાનરહિત જ્ઞાન
મેળવી શકે કે અને પોતાનું જ્ઞાન વધારવા આવી શકે છે

આપણે ઉપર કહ્યું કે વ્યાપ્તિઓમાં નિરુપાધિક છે. એ
એ પ્રસંગોને વ્યાપ્તિ લાગુ પડતી હોય ન એ પ્રસંગ
વાસ્તવિક રીતે ન પડી પડે છે. આ પ્રકારનો નિશ્ચય
હેતુ કેટલે અંશે જ હોય તેનો નક્કી આપણું કામ
કહ્યું કે આ વ્યાપ્તિમાં અનુભવમાંથી મળતું કેટલી હોય છે
પણ આપણું અનુભવ તે જોવામાં આવતું [illegible]
હોય છે. આ ઉપરથી જેમ દુનિયા [illegible] આ વ્યાપ્તિ
[illegible] મનુષ્યમાં આપણું અનુભવ [illegible]
[illegible]
[illegible]
માટે છે અને વ્યાપ્તિ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] પડ્યું.

[illegible]

પ્રકરણ ૨૫ મું

કાર્યકારણભાવ

[illegible]

[illegible]

અને તેને કશું પ્રમાણ જ નહિ. તેમજ આ નિયમોથી વ્યવસ્થિત બુદ્ધિમાં પણ આ નિયમોમાં સ્વભાવથી શ્રદ્ધા ન ગુમાવાય કે કોઈ અમુક હોય તે પણ તેને જ્ઞાન થા[illegible] સર્વાંશ નહિ. માટે આ નિયમોનું [illegible] — પારમાર્થિક અને આંતરું બુદ્ધિના સ્વભાવ—જ્ઞાન [illegible] આવશ્યક છે. આપણું સાધ્ય બુદ્ધિવ્યવહાર આ [illegible] આ ઉપર [illegible] આધાર રાખે છે. આપણે [illegible] પક્ષિ, પશુ, [illegible] [illegible] આ નિયમો જ [illegible] આપણાં આવતા [illegible]

આ નિયમો જ [illegible] આવા [illegible] માનવાનું નથી. [illegible] પારમાર્થિક [illegible] નિયમ [illegible] બુદ્ધિના જ્ઞાન [illegible] નિયમોમાં [illegible] હોય તો કોઈ પણ [illegible] જ્ઞાન [illegible] નહિ. [illegible] પણ [illegible] છે [illegible] નિયમ [illegible] [illegible] પાર્થિવ [illegible] બુદ્ધિનો [illegible] પણ છે

આ [illegible] અને [illegible] નિયમ [illegible] [illegible] આ [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] આ નિયમો [illegible] અને [illegible] નિયમ [illegible] બુદ્ધિની [illegible] નિયમ [illegible]

ર્ય કારણના કેટલાએક સામાન્ય દાખલા લઈએ.
ગ્નિથી દઝાય છે ' એમાં અગ્નિ એ કારણ અને દાઝવું
કાર્ય છે. 'પાણી પાવાથી ઝાડ ઉછરે છે' એમાં ' પાણી
' ' એ ઝાડ ઉછરવાનું કારણ મનાય છે. ' ઝેરવાથી
મ મરી જાય છે ' એમાં ઝેરનું એ કારણ અને માણ-
મરવું એ કાર્ય મનાય છે. આ પ્રકારનું કાર્ય કારણનું
પણ બહુજ સાધારણ છે. તમને પણ પૂછ્યું હોય તો
આવા જવાબો કારણ તરીકે આપો એમાં કાંઈ શક નથી.
ધ્યાને કે આવા જવાબ આપનાર માણસને આપણે વધારે
કરી પૂછીએ. અગ્નિ દાઝવાનું કારણ છે પણ આપણે
કરે પૂછીએ કે ' અગ્નિથી દાઝવાને માટે કોઈપણ શરીર-
નું સજીવ પ્રાણી જરૂરનું ખરૂં કે નહિ ' તો તે તરત કહેશે
' હા જીવતું શરીર હોય એજ દાઝે. ' વળી તેને પૂછો કે
ીર ગમે તેટલું દૂર હોય તોય દાઝે ! તો કહેશે કે ' જેવો
ગ્નિ 'અગ્નિ સખત હોય તો પાંચ દસ કે પચાસ ફુટ દૂરથી
નું દઝાય અને સખત ન હોય તો અડવાથીજ દઝાય.
કરે શરીર દાઝવાને માટે, અગ્નિ અને તેના
ખાપના પ્રમાણમાં અમુક અંતરે સજીવ શરીર એ તેનું
રણ થયું. એવીજ રીતે 'પાણી પાવાથી ઝાડ ઉછરે છે'
એમાં પણ સવાલો પૂછવાથી આપણે જાણી શકીએ કે
એમાં ' ઝાડને અનુકૂળ હવા, સૂર્યતાપ, ઝાડને અનુકૂળ
ટી, ' અને ' ઝાડને અનુકૂળ સમયે અનુકૂળ જથ્થામાં
પાણી ' એ ઝાડ ઉછરવાનું કારણ છે. ' ઝેરવાથી માણસ
મરી જાય છે ' એમ કહેનારને તમે વધારે સવાલો પૂછો

એ નિકટનાં કારણો તરફ દુર્લક્ષ થવાનું કારણ કે મોતથી બચવાને માટે ડૂબવું નહિ એ મુખ્ય જાણવું જરૂરનું છે પણ ડૂબવાથી શ્વાસ રૂંધાય છે વગેરે કારણપરંપરા જાણવાની એટલી જરૂર નથી. આવા કારણો તરફ દુર્લક્ષ થવાનું કારણ અજ્ઞાન પણ છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યક્ષ તો આપણે એટલુંજ જાણીએ છીએ કે ડૂબવાથી માણસ મરી જાય. તેનો શ્વાસ બંધ થવો વગેરે પરોક્ષ બને છે અને પછી સમાજની ભાષા પણ આવીજ રીતે થાય છે. તેથી એવા વિચારો વધારે દૃઢ બને છે. પણ શાસ્ત્રીયરીતે કાર્યકારણ સંબંધ સમજ્યા હોય તો આ દુર્લક્ષથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. એટલે સામાન્ય લોકવિચારને બે દૃષ્ટિએ આપણે વિશિષ્ટ કરવો જોઈએ. એક તો એ કે જે જે વસ્તુઓનો સમૂહ કારણગત હોય તે બધી વસ્તુઓને કારણ ગણવી જોઈએ અને પરંપરાગત કારણને બદલે નિકટવર્તી કારણ જ કારણ ગણવું જોઈએ.

હવે આપણે લોકમતનું કારણનું લક્ષણ કર્યું તેને ધીમે ધીમે સુધારીએ. આપણે જોયું કે લોકમત પ્રમાણે એક બનાવની પૂર્વે જે બીજો બનાવ હોય તે તેનું કારણ ગણાય છે. તેને પારિભાષિક શબ્દોમાં હવે મૂકીએ. કાર્ય કારણ એ પરસ્પર સાપેક્ષ શબ્દો હોવાથી એકનું લક્ષણ બાંધતાં બીજાનો આવી જાય. માટે કાર્યનું લક્ષણ આપણે બાંધી શકીએ. કાર્યનું લક્ષણ એવું બંધાયું છે કે જેનો આરંભ છે તે કાર્ય છે. ખરીરીતે આ કાંઈ લક્ષણ નથી. આનો અર્થ એટલોજ છે કે જે પહેલું ન હતું અને પછી અસ્તિત્વમાં

કહેવામાં આવે છે. પણ ચોક્કસ રીતે તો કાર્યની અનન્ય નિયત જે નિયત પૂર્વવૃત્તિ હોય તેને કારણ ગણવું જોઈએ આ માટે અનન્યથાસિદ્ધ એવું વિશેષણ વપરાયામાં આવે છે. અનન્યથાસિદ્ધ એટલે અન્યથાસિદ્ધ નહિ એવું. ઘડાને પાણી ભરવામાં કુંભ એ પણ ઘડા ઉપરાંતની પૂર્વવૃત્તિવાળો છે. પાણીનું કારણ કુંભ છે. પણ કુંભને આપણે કારણ નહિ ગણીએ, કારણકે તેની પૂર્વવૃત્તિ બીજાની મારફત, અહીં પાણીની મારફત, સિદ્ધ થાય છે, બીજા શબ્દમાં કહીએ તો તે અન્યથાસિદ્ધ છે. માટે કારણનું ચોકસ લક્ષણ એવું રાખવું કે કાર્યની પહેલાં જેની અનન્યથાસિદ્ધ નિયત પૂર્વ-વૃત્તિ હોય તે કારણ. આવી રીતે દુનિયાના દાખલામાં દુનિયું એ પોતાનું કારણ આપણે નહિ ગણી શકીએ એવા ભેદનું કારણ ચોક્કસ રીતે આપવાનું હોય તો કાંઈક 'પ્રત્યેક્ષ' દ્વારા થતું ઑક્સિજન પાણીને લીધે આવવું બંધ થયું, એવું જણાવવું પડે.

આ લક્ષણમાં એક બાબત અપવાદ રહેલો જણાય છે તે પણ અહીં જ જોઈ લઈએ. સર્પદંશથી મરણ નીપજે છે એટલે સર્પદંશ એ મરણનું કારણ ગણાય અને તેને ઉપરની વ્યાખ્યા લાગુ પણ પડે છે. પણ ધારો કે સર્પદંશ પછી તરત તેના ઝેરને કાઢવાને ઉપાય અને તેથી માણસ મરી ન જાય તો તેને આ લક્ષણ લાગુ ન પડ્યું એમ માનવું પડે! ના. કારણ કે ઉપરના લક્ષણમાં એટલું અધ્યાહાર સમાયલું છે કે કાર્ય રોકનાર વસ્તુઓ ત્યાં ગાયબ છે. એટલે કે ઉપરના લક્ષણનો એટલો અર્થ

[illegible] કે પરંપરાગત કાર્ય છે અને કે કાર્ય માત્ર [illegible] [illegible] સંબંધી [illegible] છે [illegible] મદદથી [illegible] [illegible] છે પણ [illegible] રીતે [illegible] કાર્ય તે અમુક [illegible] થાય, [illegible] પડી જાય. [illegible] પરંપરાગત [illegible] કાર્ય માત્ર [illegible] મદદથી જ [illegible]. [illegible] રીતે [illegible] અમુક કારણથી અમુક નિયત [illegible] અમુક કાર્ય તે અમુક નિયત કારણથી [illegible] સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી જ [illegible] રીતે [illegible] પણ નથી [illegible] છે. કાર્ય અને તેના [illegible] માટે [illegible] [illegible]

આ કાર્યકારણભાવ [illegible]

છે. માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે. જે કારણ કાર્ય અથવા સમવાયી કારણની સાથે, એક જ વસ્તુમાં સમવાય સંબંધથી રહેલ હોય તે અસમવાયી કારણ. જેમકે તન્તુ-સંયોગ પટનું અસમવાયી કારણ છે તેમજ તન્તુરૂપ એ પટરૂપનું. આ બે સિવાયનાં કારણો તે નિમિત્ત કારણો છે. જેમકે વણકર અને સાળ પટવિષે અને કુંભાર અને ચાક એ ઘટ વિષે.

નૈયાયિકો દેશ કાલ અદૃષ્ટ વગેરે તત્ત્વોને બધામાં કારણ ગણે છે અને તેથી તેમને સાધારણ કારણ કહે છે. આપણે દરેક જગાએ કરણ શબ્દ વાપરેલ છે. એ કરણનું લક્ષણ વ્યાપારવાળું અસાધારણ કારણ તે કરણ એવું છે. આમાં વ્યાપારવાળું એ શબ્દ વિષે ન્યાયના ગ્રન્થોમાં જૂના અને નવીન મતવાળા વચ્ચે ઘણી ભયંકર તકરાર છે. એમાં ન પડતાં આપણે માત્ર કરણનો અર્થ સમજવાનો છે કરણનો અર્થ કોઈ જગાએ પ્રકૃષ્ટ એટલે મુખ્ય કારણ થાય છે. કોઈ જગાએ કાર્યનું અવ્યવહિત કારણ થાય છે જેમકે ઝાડના પડવામાં હાથ અને કુહાડાનો સંયોગ.

આપણે આથી ખાસ એ વાત જાણવાની છે કે નૈયાયિકોએ આવું લક્ષણ કારણનું બાંધ્યું છે એનો એવો અર્થ છે કે જ્ઞાન પણ એક જાતનું કાર્ય જ છે જેમ દરેક જાતનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય જ એમ જ્ઞાનના કારણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય જ. આપણે આગળ અહીંયાં કહ્યું છે કે 'વ્યાપ્ય હોય ત્યાં વ્યાપક હોય' એ નિયમ કાર્ય કારણના અને વ્યતિરેકના નિયમોને સમસંબંધને રચે છે. કાર્યકારણના સિદ્ધાન્ત

પ્રકરણ ૧૬ મું.

આરોગ્યનાં સામાન્ય સાધનો.

આપણે જોયું કે સર્વ શરીરવ્યાપારનો આધાર કેવળ બુદ્ધિ અનુભવમાંથી પ્રાપ્તિ થયલું કરે છે. અમુક વિષયને લગતી બુદ્ધિ જુદા જુદા વિષય પ્રમાણે કે ઇન્દ્રિયોમાંથી આ અનુભવ મેળવે છે. તેને આપણે તે વિષયનું આરોગ્ય એટલે તે વિષયની તપાસ કરી શકીએ છીએ. એ આરોગ્યના વૈજ્ઞાનિક સામાન્ય સાધનો વિષે આ પ્રકરણમાં લખવા ધાર્યું

ઘણુંક પ્રકાર નિયમ રીતે દેશી ઔષધ અને [illegible] દવા તેમનો આચાર કરી ઔષધ માટે દરેક માણસને અનુકૂળ પરિસ્થિતિની ખાસ જરૂર છે. પોતાના વિષયે આ બાબતે વસ્તુ [illegible] ધર્મો પ્રમાણે તેમના [illegible] કરવા [illegible] પછી તેમનાં સર્વ શરીરનું આરોગ્ય [illegible] નિયમનું કરવું એ દરેક માણસનું કામ છે. આપણે [illegible] શાસ્ત્રોમાં જેમ થયા કે [illegible] અને [illegible] અને [illegible] રહેલ છે. તેમાં [illegible] પ્રમાણે જે આરોગ્ય ધર્મો [illegible] છે તેમાં માટે [illegible] [illegible] પરિસ્થિતિ [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] આરોગ્ય [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે. [illegible] [illegible] આવે છે તેમને માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

સાધનોના અવશેષો કેટલા છે એ મુદ્દાનું નથી તેમ જ કરેલી મહેનત પડેલો હોય ત્યારે આકાશમાં ચંદ્રની સ્થિતિ શી છે એ જાણવાની જરૂર નથી પણ પડેલા હાથમાંના દેવની સ્થિતિ, ચડવાનાં સાધનો, સામાન્ય જુસ્સો, ચડવાની તાલીમ આવડત, વગેરે મુદ્દાના છે અને બીજામાં દરદીની સ્થિતિ દરદની અવસ્થા, સામાન્ય તંદુરસ્તી, દરદનો સમય અને દવા વગેરે મુદ્દાનાં છે. મુદ્દાની બાબતો એવી બીજી બીજી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવાથી શક્તિ અને વખતનો કેવળ નિરર્થક વ્યય થાય છે. પણ અમુક બાબત મુદ્દાની નથી એમ કહીને કાઢી નાખતા પહેલાં બહુ સંભાળ રાખવાની પણ જરૂર છે કારણ કે ઘણીવાર આવી રીતે મુદ્દાની બાબત ધ્યાન બહાર રહી જવા સંભવ છે.

નિયમ ૬ ઠ્ઠો—જે વિષયનું અન્વેષણ ચાલતું હોય તે વિષયનું અનેક બનતી જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. પરિસ્થિતિ ઘણી થોડી હોય ત્યારે તો આ નિયમ બહુ મહત્ત્વનો નથી પણ એનું [illegible] કોઈ નવીન બનાવો રોગ સંબંધિત થયા હોય તો માત્ર એકજ દાક્તર નહિ પણ અનેક જુદી જુદી હાલતના દરદીઓ તપાસી તે રોગનું કારણ શોધવું જોઈએ. [illegible] દાક્તરોને કોઈ નવા પ્રયોગનું [illegible] ત્યારે એકલી એવી રહેવી નહિ પણ તેવા રોગ જુદા જુદા વખતની સ્થિતિ તથા જાતિ તે તપાસતા રહેવું. તેમજ કોઈ રસાયન શાસ્ત્રીએ નવું [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ઉપરના ભાગમાં કંઈક ચર્ચેલું પણ એટલું તો પ્રથમથી જ જણાવું જોઈએ કે પ્રમાણશાસ્ત્ર કદી કોઈ પ્રકારના શાસ્ત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવા જતું નથી તેમ તે આવડવાથી બધાં શાસ્ત્રો આવડી જાય એવો તેનો દાવો પણ નથી. જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોએ અત્યાર સુધી જુદી જુદી પદ્ધતિઓ એ એના વિષય છે. એ પદ્ધતિઓની માત્ર નોંધ લઈને ન બેસી રહેતું નથી પણ તેમના સ્વરૂપ ઉપર વિચાર ચલાવે છે. તેમના વિભાગ પાડે છે, એ પદ્ધતિઓમાં કેટલે અંશે યથાર્થ જ્ઞાન મળે તેનો વિચાર કરે છે અને તેના આધારભૂત નિયમોની ચર્ચા કરે છે. અહીં પણ આપણે હવે એ પદ્ધતિઓનો ઉલ્લેખ કરી દરેક પદ્ધતિમાં યથાર્થ જ્ઞાન સુધી પહોંચવાની કેટલી સંભવતા છે તે વિચારશું. પણ તે અગાઉ કર્યા પહેલાં કારણના સંબંધી આપણા વિચારો જણાવી દઈ જણાવું એવી પદ્ધતિઓ વિષે ચર્ચા કરવી સગવડ પડે.

(૧) એકજ કારણથી એકજ નિયત કાર્ય બને છે – પ્રતિબંધકોનો અભાવ હોય તો.

(૨) એકજ અસર અનેક કારણોના સહકારનું પરિણામ હોઈ શકે. આવે પ્રસંગે આપણે આને 'સહકારિ કારણો' કહીશું અથવા 'કારણોનો સંયોગ' કહીશુ.

(૩) એકજ અસર અનેક કારણથી વારાફરતી થઈ શકે છે. આથી રીતે કારણ ઉપરથી અસરનું અનુમાન થઈ શકે પણ અસર ઉપરથી કારણનું અનુમાન ન થઈ શકે કારણ કે એમ કરવામાં કારણબાહુલ્યની હરકત આવે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કારણ નથી અને પાછી સમાન અંશ કોઈ કારણ છે એમ કહે. આ રીતે કારણબાહુલ્ય એ આ પદ્ધતિ આડા થવાય. અડચણ રૂપ છે.

પણ કારણબાહુલ્યથી દોષ થવાનો સંભવ જેમ જેમ દાખલાની વિવિધતા વધારેના જણાએ તેમ તેમ ઘટતો જાય છે અને છેવટે લગભગ શૂન્ય થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે ધારો પૂર્વસર સંબંધિત **કખગ** પ્રથમ મળ્યો પછી **કચટ** મળ્યો ત્યારે કારણબાહુલ્યને લીધે **ખગ** અને **ચટ** એ કારણો હોય એમ કદાચ માની શકીએ. પણ પછી **કપફ, કબભ, કડમ** વગેરે જેમ જેમ દાખલા વધતા જાય તેમ તેમ **ક** કારણ હોવાનો સંભવ વધતો જાય છે અને ૧૦૦ દાખલા એવા થાય પછી પણ કારણબાહુલ્યથી આપણે સમાન **ક** ને કારણ માનવાની ના પાડીએ તો આપણે **કા** અસરના કારણ તરીકે બીજાં ૧૦૦ જૂદાં જૂદાં કારણો માનવાં પડે. અને એકજ અસરના તો કારણો હોવાં એટલું બધું અસંભવિત છે કે તેને બદલે આપણે સમાનાંશ **ક** ને જ **કા**નું કારણ માનીએ. આ રીતે નિરીક્ષણના દાખલાઓ વધવાથી આ પદ્ધતિમાં યથાર્થતાનો સંભવ વધતો જાય છે.

આ સિવાય આ પદ્ધતિમાં એક ખાસ અપૂર્ણતા છે. આપણે ઉપર દાખલા લીધા તેમાં તો **કખગ, કચટ** વગેરે સમૂહોથી સંદિગ્ધ બતાવ્યા અને પછી તેમના પૃથક્કરણથી સર્વસાધારણ **ક** શોધી કહાડ્યો પણ વસ્તુસ્થિતિ કદી આટલી સાદી હોતી નથી. કોઈ પણ વસ્તુસ્થિતિમાં આટલી

અન્વેષણના વિષયને અંગે પ્રસ્તુત છે કે નહિ અને
ર્વસામાન્ય વ્યાપ્તિને અપ્રસ્તુત, જુદા પદાર્થ
ડી નાખે છે.
પદ્ધતિમાં કાર્યકારણનો અભ્યાસ ઘણીવાર પદાર્થ
છે. એટલે કાર્યને કારણ અને કારણને કાર્ય માની
મ ઉલટાસુલટું થઈ જાય છે. ઘણા માણસો એમ
કે આંગણે ઝાડ હોય તો પવન આવે અર્થાત્
સમજે છે કે ઝાડના હાલવાથી પવન આવે છે.
પવન આવવાથી ઝાડ હાલે છે પણ એ ઝાડની
વન આવવો હોય તો આપણે પહેલાં ઝાડ હાલતું
ઈએ અને પછી પવન આપણને સ્પર્શ કરે
ધો ઉલટો વિચાર આવે છે. ઐતિહાસિક
આથી જુદો થવા બહુ સંભવ છે.
ાક્રાન્તિ પછી લોકોના અનેક આચારો ઉપ-
ામાં ઘણો ફેરફાર થયેલો માલુમ પડે છે અને
ેમ જણાય કે એ ફેરફારો ધર્મક્રાન્તિને લીધે
એમ પણ હોય કે એ ફેરફારો અગાઉથી
અને ધર્મક્રાન્તિ માત્ર તેનું પરિણામ જ
ઘણા દિવસના અસંતોષ વિષે કોઈ એમ કહે
આ અસંતોષનું કારણ છે. પણ એમ હોય
હેલાંથી પણ અસંતોષ શરૂ થયો હોય અને
મ કરતો હોય અને છેવટે તે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં
ર કે પરિણામ પામ્યો હોય, તો એ અસં-
ાગ વ્યાપકાર ન જણાય.

ક ના પ્રતિબંધક કોઈ કારણ હોય અને તેથી ક ના અસર આપવું ન જોઈ શક્યા હોઈએ એમ હોય. ઘણી વારે ક થા હોય પણ તેની પૂર્વે ક ન હોય એવા દાખલો મળ્યો. તોપણ તેથી ક ના કારણપણાને હાનિ થતી નથી કારણ કે કારણબાહુલ્યના નિયમ પ્રમાણે આ ક સિવાયના સંજોગમાં ક્ષ અસર પેદા કરનાર કોઈ બીજું જ કારણ હોય. આ પદ્ધતિને માટે જો કાંઈ જરૂરનું છે તે એટલું જ છે કે જો કોઈ વિષયના કારણ કે કાર્યનું અન્વેષણ થતું હોય તે વિષયના અનેક દાખલાઓમાં અમુક એક બાબત સમાન છે એવી ખાત્રી થવી જોઈએ. તે બાબત અન્યત્ર ક્યાં ક્યાં નથી એ પ્રસ્તુત નથી. પણ તે ઉપરથી આવા વિરૂદ્ધના દાખલાઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવાનું નથી. આ પદ્ધતિને આધારે કલ્પેલું કારણ અને નિઃસં-શય વિષય બન્ને કોઈ ત્રીજા જ કારણની સંયુક્ત અસરો હોય તો તે માત્ર આવા વિરોધી દાખલાના નિરીક્ષણથી જ સમજી શકાય. તેમજ કલ્પિત કારણ ખરું હોય તો તેનું પ્રતિબંધક કારણ પણ આવાજ દાખલાથી જાણી શકાય.

ઉપરની ચર્ચાથી સમજાશે કે અમુક કાર્યનું અમુક એકજ કારણ છે અને બીજું કોઈ નથી એવી ખાત્રી આ પદ્ધતિથી થઈ શકે નહિ.

હવે આ પદ્ધતિના કેટલાએક દાખલા લઈએ. ઘણા કાચના પ્યાલામાં ગરમ પાણી નાંખતાં જલ્દી ફુટી જાય. આપણે જરાક વિચારી જોતાં તરત એમ કહેશે કે ગરમ પાણીથી કાચના પ્યાલા ફુટે છે. પણ આ પદ્ધતિમાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અસાધારણ શોધોએ ઠીએ આ પધ્ધતિ કારણ ન હોય ત્યારે કાર્ય ન હોય એ સૂત્ર ઉપર બંધાઈ છે. અને તેને વ્યતિરેક કહે છે માટે આનું નામ વ્યતિરેકપદ્ધતિ રાખેલ છે.

આ પધ્ધતિમાં ક મોજૂદ હોવાનો અને નહિ હોવાનો એવા બે સંજોગો સરખાવી તેના અસાધારણ અંશો જોવાના છે એમ કહેલ છે એનો અર્થ એવો નથી કે ક હોય અને ક ન હોય એવા બે જુદા જ દાખલા હોવા જોઇએ. પ્રથમ ક ન હોય એવો સંજોગ લઈ લેવું કે એ સંજોગ ક સિવાય એનો એજ રહે છે પછી તેજ સંજોગમાં ક નો પ્રવેશ કરાવી જોવું કે પહેલાનો સંજોગ પોતે એનો એ રહી તે ઉપરાંત તેમાં અમુક ફરક પડે છે. એ ફરક તે ક ની અસર છે એમ સમજવું. આને પ્રયોગ પણ કહે છે. એક લોઢાનો ગોળો લઈ તેને પ્રથમ જોવો કે તેને ગરમ ન કરીએ તો તે એવો ને એવો રહે છે પછી ગરમ કરી જોવો અને તે ફુલે પણ તેનું વજન, તેનું તત્ત્વ, વગેરે એનું એ રહે એટલે જાણવું કે અગ્નિથી લોઢું ફુલે છે. આ પ્રમાણે આ પદ્ધતિ પ્રયોગની છે. અને અમુક કારણનું કાર્ય શું છે તે જાણવાને તે ખાસ ઉપયોગી છે. અને ચોકસ પણ છે. અન્વયપધ્ધતિની પેઠે આમાં કશો સંશય રહી જતો નથી.

આ પધ્ધતિનો જીવનમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ખાવાથી ભૂખ મટે છે એ નિયમ આવી રીતે જડે છે. એક ભૂખ્યો માણસ હોય, તેને ખાવાનું આપ્યા સિવાય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] કરેલો [illegible] કે [illegible] નહિં
[illegible] અને પહેલા [illegible] ઉપરથી [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible]

પણ આ [illegible] પણ [illegible] ન [illegible]
[illegible] પછી [illegible] જેમ
[illegible] હોય કે અને [illegible] વિરુદ્ધ
[illegible] પછી હોય કે [illegible] પણ
[illegible] પછી [illegible] પણ આ [illegible]
[illegible] જ અને [illegible]
[illegible] નથી પણ [illegible] છે. [illegible] આ નિયમ
ની [illegible]. [illegible] છે. [illegible] આ [illegible]
[illegible] કે આ [illegible] ઉપરના નિયમ.
[illegible] પણ હોય [illegible] આ [illegible]
[illegible] શકીએ છે. આ [illegible] નથી
[illegible] આપણું [illegible] નિયમ
[illegible] આપણું [illegible]
[illegible] શકીએ છે [illegible]
[illegible] છે.'

આ પધ્ધતિથી આપણું [illegible] પુરાવો
કરી શકીએ છીએ. [illegible] જેમ જેમ [illegible] કે
[illegible] છે તેમ તેમ [illegible]

૧ [illegible] ૨ [illegible]

ઓઈએ છે પણ જેમ જેમ ઓછા બેજવાળા દેશો
એ જોઈએ તેમ તેમ માલુમ પડે છે કે તફાવત ઘટતો જાય
પ્રદેશમાં દિવસે ગરમી અસહ્ય હોય છે જ્યાં હવામાં બેજ
. હોવાથી ત્યાં રાત્રે પછી ઠાર થઇ પણ એટલીજ અસહ્ય
છે. આ ઉપરથી એવા નિર્ણય પર આવવું છે કે
ત્રિ દિવસની ગરમીનો તફાવત હવામાં જેમ બેજ વધારે
તેમ વધારે. આ નિયમ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે
કે ચન્દ્ર ઉપરના વાતાવરણમાં બિલકુલ બેજ નથી માટે ત્યાં
રાત્રિ દિવસની ગરમીમાં પ્રચંડ ફેરફાર હોવ જોઈએ. પદાર્થ
વિજ્ઞાનમાં આપણે દેખીએ છીએ કે ગરમીથી પ્રથમ ઘન
પદાર્થોનું દ્રવ રૂપ થાય છે અને પછી ઘન પદાર્થો દ્રવ
બને છે અને તેથી પણ વધારે ગરમી લગાડતાં તે વાયુ
રૂપ બને છે. આ ઉપરથી એવો નિયમ નિશ્ચિત થયો છે
કે પદાર્થ માત્રની ઘન દ્રવ કે વાયુરૂપ સ્થિતિ તે આસ
પાસની ગરમી ઉપરજ આધાર રાખે છે અને વધારે
ઠંડીમાં ઘણા વાયુરૂપ પદાર્થોની દ્રવ કે ઘન અવસ્થા
થાય એ સંભવિત છે. આ બાબત પ્રયોગથી સિદ્ધ પણ
થઈ છે કારણ કે ઘણીજ ઠંડી અને દબાણ નીચે હાઈ-
ડ્રોજન પ્રવાહી થાય છે. જ્યોતિર્વિદ્યામાં પણ આ પદ-
ધતિથી કેટલાએક ખુલાસા થાય છે. વિદ્યુદ્વિષયનો જ્ઞાન-
બંધ થતો ને અરસપરસ અમુક જાતની સુધારી
થતી એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે પૃથ્વીના
અંતરાલની ગરમીનું એ પરિણામ છે. ખગોળશાસ્ત્ર.
એવો મત છે કે આ બધી સૂર્યમાળા અને બીજી અનેક

ભાષાના વિકાર ઉપરથી ભાષાકારોના ઘણા મોટા
મહત્વના નિયમો બંધાય તે ઉપરથી ઐતિહાસિક
ચેનાં પણ અનુમાનો થાય છે. નીતિના અને સમા
સવાલોમાં પણ અમુક રિવાજ કે કાયદાની અસર અ
જાણતા આંકડા ઉપરથી કહાડવામાં આવે છે તે
આજ પધ્ધતિ ગણી જોઈએ. જેમકે કેળવણી વધાર
ગુન્હાઓ ઓછા કરવા માટે કે અમુક દેશમાંથી દારૂનું
બંધ કરવાથી ગુન્હાની સંખ્યા ઘટે છે એમ બતાવીને બ
સારૂં પરિણામ પુરવાર કરી અપાય.

આ સહવિકારની પધ્ધતિનો હાલનાં ઐતિહાસિક
પણોમાં ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અમુક દેશમ
પ્રજામાં અમુક રિવાજ કે કાયદો કે સંસ્થા પ્રવેશ થતાં
દશામાં શા શા ફેરફારો થયા અને તે રિવાજ કે કાયદ
સંસ્થા ધીમે ધીમે પડી ભાંગતાં શા શા ફેરફારો થ
આ પધ્ધતિથી આપણે બતાવી શકીએ. હિંદુસ્તાન
આપણે બતાવી શકીએ કે જેમ જેમ પરદેશી અમલ અ
ગયો તેમ તેમ દેશી વિદ્યા કલાની પડતી થતી ગઈ
ઉપર દેશી કેળવણી ઘસર થતી ગઈ. પણ આજ
આ પધ્ધતિની અપૂર્ણતા પણ જણાવે છે. દેશના સ્વા
જવું અને વિદ્યા કલાની પડતી થવી એ કારણ અને
હોવાને બદલે કોઈ ત્રીજા જ કારણનું બંને પરિણામ
હોય. દાખલા તરીકે આપણે એમ બતાવી શકીએ કે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ને ધુમાડો ન હોય એવા દાખલામાં ક્ષનો અભાવ પણ સાધારણ હોઈજ. એટલે ધુમાડો ન હોય એવા દાખલામાં ફ્રમ તેમજ ક્ષ બન્નેનો અભાવ હશે. એટલે આ પદ્ધતિ લાગુ પડીજ નહિ શકાય પણ જો ક્ષ એ ધુમાડાનું કારણ નહિ હોય તો ધુમાડો ન હોય એવા દાખલામાં ક્ષ હાજર હશે. અને માત્ર ફ્રમ સર્વસાધારણ ગેરહાજર હશે.

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે નિરૂપ્યમાણ વિષયના અભાવના દાખલા ભેગા કરી તેમાંથી કારણનું નિરૂપણ કરવું ઘણું અઘરું છે. શાથી જે તેમાં કલ્પિત કારણ સિવાય બધા પદાર્થો જુદા જુદા દાખલામાં આવી જાય એમ કરવું પડે છે. આનો જો શબ્દશઃ અર્થ કરીએ તો કલ્પિત કારણ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થનો અભાવ સર્વસાધારણ નથી એમ સાબીત કરવા એ કારણ સિવાયના સર્વ પદાર્થો આવી જાય એટલા દાખલા લેવા જોઈએ એટલે કે અનંત દાખલા લેવા જોઈએ કારણ કે પદાર્થો અનંત છે. પણ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતાં એટલું બધું કરવું પડતું નથી. જે જે પદાર્થો કારણ હોવાનો આપણને સંભવ લાગે તેટલા જ પદાર્થો દાખલામાં આવી જાય એટલે બસ. ધુમાડાનું કારણ તમને ક્ષ લાગે તો ક્ષ હોય એવો દાખલો લઈ લેવો અને ક્ષ સાથે ધુમાડો ન હોય એટલે ક્ષનો અભાવ સાધારણ નહિ રહે એટલે ક્ષ ધુમાડાનું કારણ નથી એટલું સાબીત થઈ જશે. તોપણ આ કાર્યના અભાવના દાખલાથી કાંઈ પણ સિધ્ધ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે એ ખરું છે માટે ઘણે ભાગે તો અન્વય પધ્ધતિથી અમુક કારણ છે એવી કલ્પના થાય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એમ સાબિત કર્યું અને તે બાબત ગણત્રીમાં લેવાથી હવે બરાબર વખતસર એ ગ્રહણોની આગાહી કરી શકાય છે. પ્રકાશના વેગનું માપ પણ એ ઉપરથી લેવાયું અને અત્યારે પ્રકાશને પણ ગતિ કરતાં વખત લાગે છે એ વાત પ્રયોગથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. આથી પણ વધારે ચમત્કારિક દૃષ્ટાન્ત નેપ્ચ્યુનની શોધનું છે. એક શાસ્ત્રીએ યુરેનસ ગ્રહની ગતિનો અભ્યાસ કરી જોતાં તો ગણત્રી કરતાં તેની દેખાતી ગતિમાં અમુક જગાએ ફેરફાર પડતો હતો. આ ફેરફારનો ખુલાસો એકજ રીતે થઈ શકે એમ હતો કે તેથી પણ દૂર કોઈ બીજો ગ્રહ હોવો જોઈએ. ગણિતથી ગણત્રી કરતાં માલુમ પડ્યું કે એ ગ્રહ જો હોય તો અમુક વખતે આકાશમાં અમુક જગાએ દેખાય અને તે પ્રમાણે દુરબીનથી જોતાં ત્યાં એ ગ્રહ જડ્યો પણ ખરો. આ રીતે ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમ પ્રમાણે ગણત્રી કરતાં નવો ગ્રહ જડ્યો તેથી ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને પણ વધારે પુષ્ટિ મળી. આ દાખલાઓમાં અમુક કારણોનાં કાર્યો અમુક સંયોગમાંથી બાદ કરતાં બાકીમાં અમુક અવશેષ રહેતું હતું તે ઉપરથી એ અવશેષનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ એમ કલ્પના ઉપરથી એ કારણ શોધી કઢાયું છે. આ પદ્ધતિ રસાયન શાસ્ત્રમાં પણ ઘણી વપરાય છે. અમુક પદાર્થમાં દેખીતી રીતે અમુક અમુક પ્રમાણમાં અમુક અમુક તત્વો છે. એ તત્વોની ગણત્રી કરતાં એ પદાર્થમાં અમુક વિશિષ્ટગુરુત્વ જોઈએ. એ પ્રમાણે નથી માટે એમાં કોઈ બીજું તત્વ હોવું જોઈએ. આ રીતે જ હિલિયમ વગેરે અનેક નવાં તત્વો જડ્યાં છે. ધારો કે હિંદુ-

ગ્ય સંયુક્ત પદ્ધતિ છે. આ ગણમાં અને અન્વિત પદ-
તિ પ્રયોગો નિશ્ચય પરિણામ જણાય છે અને અન્વિતકા-
ણ પણ તેથી. પ્રકાર છે તેટલે અંશે તે પ્રકાર ન હોય પદ્ધતિ
ના જ્ઞાનથી નિવારી છે કારણ કે તે અવિનાભાવનું પરસ
અનુમાનના આધારે તે કરાય મળી છે અને અનુમાનતત્ત્વ
ભર્યે હોય છે તેમ એ પણ ઓળખાય છે. આ વ્યતિરેક
પદ્ધતિ નિશ્ચય પરિણામ આપી શકે પણ તેમાં કંઈક ક
ઠેરવવા પ્રયત્ન અત્યંત કઠણ પડે એ પ્રકાર છે એટલે
તેનાં પરિણામો પણ સધારી રહીસરવાં જોઈએ.

સામાન્ય રીતે એમ પણ વિચાર નિયમનુસાર કોઈ એક
પદ્ધતિ નથી રચાતી પણ અનુક્રમ પ્રમાણે આમાંની
બે કે તેથી પદ્ધતિઓ ભરે તે ઉપરાંત અનુમાનો પણ
નજરે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે દિ-
વસ આપણા બારણાના બાબતોના બાજુમાં તેમજ
પહેલું એમ જણાયું કે શહેરોમાં સામાન્ય રીતે નિયમથી
ન્યૂનતી બીક થઈ જાય છે. આ અન્વય પદ્ધતિથી એમને
પ્રથમ નથી કહ્યું. પણ પછી, આ અરસામાં પેટ્રોને
મહેનુસ ભરવાનું હોય છે તેથી તેઓ આવાજ વેચે છે,
તેઓ વાણીઆઓને ત્યાં અવિશ્વાસને લીધે નાણાં રાખતા નથી,
અને ગરીબ અને દરબારીના ઢાંચાને લીધે પૈસો સાચવી
રાખે છે એ બધાં પ્રકૃતિથી અનુમાન કરી સાબીત કર્યું કે
તેમને વેપારે પૈસે રોકેલ હોવાનાં નાણાં તેમના હાથમાં
રોકાઈ રહેતાં હોવાથી શહેરોમાં નાણાભીડ થાય છે. તેથી
રીતે પ્રથમ આપણે અન્વય પદ્ધતિથી જાણીએ કે જ્યાં

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અપૂર્ણ વ્યાપ્તિઓ.

ગેના પ્રકરણમાં આપણે બે પ્રકારની વ્યાપ્તિઓ કહેલી
અર્થોના પૌર્વાપર્યની અને અર્થોના સાહચર્યની. ગયા
માં આપણે પૌર્વાપર્યની વ્યાપ્તિઓ કાર્યકારણભાવને
કેવી રીતે બંધાય છે તે જોયું. આ પ્રકરણમાં સાહ-
વ્યાપ્તિઓનું નિરૂપણ કરીશું.

અર્થોનું સાહચર્ય આપણે જેમ જેમ વધારે દાખલામાં
અને એમનો વ્યભિચાર ન જોઇએ તેમ તેમ આપ-
એમ વિશ્વાસ બેસતો જાય છે કે અજ્ઞાત દાખલામાં
આ અર્થોનું સાહચર્ય હશે જ. સાહચર્યમાં બન્ને
સાથે જ હોય છે, એકના વિના બીજો નથી હોતો
ને અવિનાભાવિત્વ પણ કહે છે. તે અર્થો એક-
નિરાળા મળે, એકના વિના બીજો મળે તેને વ્યભિ-
હે છે. એટલે કે સાહચર્ય વ્યાપ્તિઓ અવિનાભાવિત્વના
રથી અને વ્યભિચારના અભાવથી બંધાય છે. કાર્ય-
ભાવ માત્ર એક જ દાખલાથી પણ સિદ્ધ કરી શકાય.
દાખલા મળે તો એ પદ્ધતિઓનો સંખ્યા ઉપર
ર નથી. પણ આ સાહચર્યની વ્યાપ્તિઓનો તો સંખ્યા
જ આધાર છે. બીજી બાજુ વિરુદ્ધનો એટલે વિના-
ત્વનો દાખલો હોત તો તે અનુભવમાં આવ્યો હોત

આ ધર્મોને એના સ્વાભાવિક ધર્મો કહીએ છીએ. (૨) બીજા પ્રકારના ધર્મો પ્રકટ પદાર્થોના છે, જેવા કે ક્ષાર, બળવાન પદાર્થોથી આપણે બળીએ છીએ કે દીવાને અમુક જાતની છાપ હોય અમુક જાતનું રૂપ હોય તેનો પ્રકાશ અમુક આકારનો હોય વગેરે. ખરીદ કાચમાં જતાં ચળકતા હોય છે, પાણીમાં જતાં ચળકતા હોય છે, અમુક બાબ બોલવામાં આવી છે, વગેરે વર્ણ આદિક જાતની સાથેના ધર્મો છે. અમુક રૂપ બોલવાથી આવી છે એ ધર્મનું લક્ષણ. આપણે જોઈએ કહી શક તેમ, મનુષ્યોને રૂપ બોલતા જોવાય ઘણાં ઉપર અને બીજી વસ્તુ એમ નહોય તો એવો ઘણો અનુભવમાં આવી ગયો હોય એ તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આવી ધર્મોમાં મોટી વધારે વિસ્તારવાળી વાત એ છે કે અનેક પદાર્થોમાં જતાં એટલે ધર્મો હોય કરવાની શક્તિ અને કુદરત એ બે ધર્મો છે. આ ઘણાક ઉપરથી વસ્તુઓના ધર્મો સ્વાભાવિક અને આગંતુક હોય છે એમ કહેવું તેનો અર્થ જુદાજો થશે. જેનો પોતાનો રંગ આપણે સ્વાભાવિક માન્યો અને કોઈ આપેલો રંગ પીળો હોય તો તેને આપણે આહાર્ય કહીશું એવું કહેવું એ છે કે સ્વાભાવિક પદાર્થોના તત્ત્વોનો રંગ કોઈ જાતએ ફરી ગયો હોય એવું આપણે જોયું નથી તેથી તેવા પદાર્થોના રંગને બુદ્ધિ આવશ્યક ધર્મ તરીકે ગ્રહણ કરે છે પણ પ્રાણીઓના રંગો વારંવાર ફરતા જોયા છે માટે બુદ્ધિ તેને આવશ્યક તરીકે ગ્રહણ કરતી નથી

લોકો ધર્મસહિષ્ણુ હોય છે' એ છે. ઇતિહાસની શોધમાં પણ આપણે અમુક જાતના લોકોની ખાસીયતો વિષે નિયમો બાંધીએ છીએ તે પણ સઘળા સાહચર્યથી બાંધીએ છીએ. (૪) ચોથા પ્રકારમાં ભૌમિતિક ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ ખેતર ત્રિકોણાકાર હોય તો આપણે કહી શકીએ કે તેની બે બાજુઓનો સરવાળો ત્રીજી કરતાં મોટો છે. આ સત્ય આપણે ભૂમિતિની રીતે સાબીત કરીએ તો તે આ અનુમાન થઇ જાય, પણ જ્યાં સુધી એમ કરેલ નથી ત્યાં સુધી તે કેવળ એક સાહચર્યનો નિયમ છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે જેને આપણે ધર્મવ્યાપ્તિ કહીએ છીએ એ બીજું કશું નથી પણ માત્ર સાહચર્ય વ્યાપ્તિ છે.

પ્રકરણ ૯ માં આપણે જોયું હતું કે નૈયાયિકો કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી વ્યાપ્તિ સ્વીકારે છે, પણ આપણે આ વ્યાપ્તિઓ સ્વીકારી ન હોતી. હવે એ વ્યાપ્તિનો સાથે આપણે કેવી રીતે સંબંધિત કરીશું તે જરી સમજવું જોઈએ. કેવલાન્વયી વ્યાપ્તિમાં વિપક્ષ દૃષ્ટાન્ત નથી મળતું; અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોનો પક્ષમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. હવે જ્યારે સર્વપદાર્થો એટલે ખરી રીતે વિશ્વ અથવા પદાર્થ વિષે કંઇ સાબીત કરવું હોય ત્યારે સાધન અને સાધ્ય બન્ને પરસ્પર વ્યાપ્ત હોવાં જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પદાર્થમાં સાધન સાધ્યનું સાહચર્ય સાબીત કરવાનું રહે છે અને તે એક જાતની સાહચર્ય વ્યાપ્તિ છે. તે માત્ર નિર્દેશ-

સાથે તે કારણનું આપણને અજ્ઞાન પણ હોય છે. એટલે વ્યાપ્તિ અપૂર્ણ રહે છે. આ વ્યાપ્તિઓ સંબંધી નીચેના નિયમો નક્કી થયા છે.

પ્રથમ નિયમ એ છે કે જ્ઞાત પદાર્થના જે સમાન ધર્મો ઉપરથી અજ્ઞાત પદાર્થ વિષે જે ધર્મો સાબીત કરવા હોય તે એ સમાન ધર્મો સાથે કોઈ જાતના કાર્યકારણ સંબંધથી જોડાએલા ન હોવા જોઈએ. સાધન અને સાધ્ય વચ્ચે જ્ઞાત સંબંધ ન જોઈએ. કારણ કે જો જ્ઞાત સંબંધ હોય તો તો તે અનુમાનથી જ સાબિત કરવો જોઈએ અને પછી ઉપમાનનો અવકાશ રહેતો નથી કારણ કે વધારે ચોક્કસ પદ્ધતિ છોડીને ઓછી ચોક્કસ લેવાનું કારણ નથી. આ નિયમ અત્યાર સુધી સાધન સાધ્ય વિષે આપણે જે જોઈ ગયા છીએ તેથી ઉલટો છે. દાખલા તરીકે ધારો કે ચન્દ્ર ઉપર સજીવ પદાર્થો નથી એમ આપણે સાબીત કરવું છે અને તેને માટે એક એવું વિધાન લઈએ કે પૃથ્વી ઉપર ભેજ છે અને ચન્દ્ર ઉપર ભેજ નથી તો આ ઉપમાનનો વિષય નથી પણ ખરી રીતે અનુમાનનો વિષય છે. ભેજ વિના સજીવ પદાર્થો સંભવતા નથી. ચન્દ્ર ઉપર ભેજ નથી માટે ચન્દ્ર ઉપર સજીવ પદાર્થો નથી એમ અનુમાન જ થઈ જાય. વળી ધારો કે બે માણસોનો સ્વભાવ તદ્દન સરખો હોય તો તે ઉપરથી આપણે ઉપમાનથી કહી શકીએ કે એક માણસ જે રીતે વર્તે છે તેજ રીતે બન્ને પણ વર્તશે પણ એક માણસનું કાર્ય લોભથી પ્રેરાયુ હોય તો ત્યાં કાર્યકારણ સંબંધ સ્થાપિત છે માટે એ અનુમાનનો વિષય થાય

ઉપમાનમાં કાર્યકારણભાવથી તમે જે કાંઇ પણ સાબિત કરી શકો તેને બિલકુલ સ્થાન નથી. ઉપમાન આપણા નિકૃષ્ટ જ્ઞાનના અજ્ઞાન ઉપર જ આધાર રાખે છે.

આ ત્રણ નિયમો ધ્યાન પરથી ઉપમાન પ્રશ્ન થઇ શકે. પણ તે ઉપમાનના પરિણામમાં યાથાર્થ્ય કેટલું ? અજ્ઞાત પદાર્થના કુલ ધર્મોમાં જ્ઞાત ધર્મોનું પ્રમાણ જેમ વધારે અને એ જ્ઞાત ધર્મોમાં જ્ઞાત પદાર્થ સાથે સાધર્મ્યનું પ્રમાણ જેમ વધારે અને એ સાધર્મ્યમાં મહત્ત્વના ધર્મો જેમ વધારે તેમ ઉપમાનની યથાર્થતા વધારે. ધારો કે અજ્ઞાત પદાર્થમાં કુલ ૧૦૦ ધર્મો છે તેમાંથી ૯૯ મહત્ત્વના ધર્મો આપણને જ્ઞાત છે અને એ સઘળામાં જ્ઞાત પદાર્થ સાથે તેનું સાધર્મ્ય છે તો ઉપમાન લગભગ યથાર્થતાની કોટિએ ગયું ગણાય. પણ આવું ક્વચિત્ જ બને છે. ધારો કે આપણે મંગળને પૃથ્વી સાથે સરખાવીએ છીએ. બન્નેનાં વાતાવરણ એક સરખાં છે. બન્નેની સપાટી ઉપર પાણી અને જમીનની વહેંચણી સરખી છે. દિવસ રાત્રીનું માપ પણ બન્ને ઉપર સરખું છે. બન્ને એકજ સૂર્યમાળાના ગ્રહો છે. આ બધું સાધર્મ્ય છે. પણ મંગળના કુલ ધર્મો જે લગભગ અસંખ્ય ગણી શકાય તેની સાથે આ ચાર પાંચ જ્ઞાત ધર્મો શા હિસાબમાં ! આમાં જે ઉપમાન કરવાને લલચાઇએ છીએ એનું કારણ પણ એટલું જ છે કે આ જ્ઞાત ધર્મો કાંઇક મહત્ત્વના છે. પણ તે એમ તેટલા મહત્ત્વના છે, જ્યાં તેટલા ઉપરથી મંગળ ઉપર પણ વસ્તી છે એવું અનુમાન ન જ કરી શકાય. એનો એક માત્ર

છે માટે તે નાબુદ થવી જોઇએ એટલે તેને ત્યાગ મળે કે કોઇ ઘરડું માણસ સમયને અનુકૂળ ન હોય તો તેને મારી નંખાય નહિ અને એરીજ રીતે પ્રતિસંસ્થા પણ જો ઘરડી થઈ ગઇ હોય તો તેને મારી નખાય નહિ. તેવીજ રીતે બાળકના બુદ્ધિવિકાસના ક્રમમાં અને માણસ જાતના વિકાસના ક્રમમાં ગમે તેટલું સામ્ય જોઇએ પણ તે ઉપરથી એક બીજા વિષે અનુમાન કરવું એ ઘણુંજ જોખમભરેલું છે.

વર્ગીકરણમાં આપણે ઉપમાનનો ઉપયોગ કરીએછીએ. કોઈ પણ અમુક જાનવર મળી આવ્યું તો તે કયા વર્ગને વધારે મળતું છે એ નક્કી કરીને એ રીતે તેને તે વર્ગમાં અથવા તે વર્ગની નજીક મૂકવામાં આવે છે. ઘણીવાર બે મતો થવા સંભવ છે કારણ કે સૃષ્ટિ વિભાગથી રચાએલી નહિ હોય, એક પ્રાણી જુદા જુદા ધર્મોમાં જુદા જુદા બે વર્ગને મળતું આવે છે અને એવા પ્રસંગે કયો ધર્મ મહત્ત્વનો છે એ સવાલ રહે છે. પદાર્થોમાં પણ આમ થાય છે. વાદળી પ્રાણિજ છે કે ઉદ્ભિજ્જ છે એ સંબંધી ઉપમાનને આધારે બે મતો ઘણા વખત સુધી ચાલ્યા હતા.

આવી રીતે આ સાદૃશ્ય વ્યાપ્તિઓ બે પ્રકારની થઈ. એક ગણનાત્મક જેમાં અમુક સાદૃશ્યના દાખલાની સંખ્યા ઉપર સાધર્મ્યનો આધાર છે, અને બીજી સાધર્મ્યમૂલક જેમાં જ્ઞાત અને અજ્ઞાત વસ્તુઓના સાધર્મ્ય ઉપર તેનો આધાર હોય છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

તર્ક.

આપણે વ્યાપ્તિગ્રહણના વ્યાપારમાં કાર્યકારણ શોધવાની અનેક પદ્ધતિઓ તથા પ્રકરણોમાં જણાવી, તેમાં અનેક સ્થિતિઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું આવે છે એ આપણે જોઇ ગયા. આ પૃથક્કરણોનાં પરિણામો ઉપરથી વ્યાપ્તિઓ બંધાય છે તેમ આપણે કહ્યું. પણ બુદ્ધિ એટલો વખત કેવળ પૃથક્કરણોના પરિણામો જેવી તેવી નોંધ લેતી બેસી રહેતી નથી. તે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કરતાં પહેલાં કે નિરીક્ષણ કરતાં કલ્પિતાન નિરૂપણ વિગતના કાર્ય અથવા કારણ વિષે તર્ક બાંધે છે. અને પછી તે તર્ક ખરો છે કે ખોટો છે તે નિરીક્ષણના પરિણામથી જોતી જાય છે. આવા અનેક તર્કો બુદ્ધિ એક સાથે અથવા વારાફરતી કરતી જાય છે અને યદૃચ્છાર અથવા અનેક તર્કોમાંથી કયો સાચો છે તેનો નિરીક્ષણમાં નક્કી કરવાનું બાકી રહે છે. આ તર્ક એ બુદ્ધિની નબળાઇ સમજવાની નથી. તર્કને સિદ્ધ વ્યાપ્તિ માની લેવી એ નબળાઇ છે ખરી પણ તર્કનું સ્વરૂપ લક્ષમાં રહે તો અન્વેષણમાં બહુ સહાયક થાય છે. તેનાથી નિરીક્ષણની દિશા સૂઝે છે અને અન્યથા જ્યાં લગભગ અસંખ્ય નિરીક્ષણો કરવાં પડે એમ હોય ત્યાં એકાદ બે નિરીક્ષણથી પાર આવે છે. આ તર્ક તે શોધકની પ્રતિભા કે કલ્પનામાંથી

ય છે. પ્રથમ તો સંભવિત ખુલાસા તરીકે આપણી
ધારણા રજુ થાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રાણીની જાતો
ની ઉપર છે તેનો ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ સરસ અને
સંગત ખુલાસો આપે છે. બીજું એ કે પ્રથમ આપણે
તર્ક ગણીએ છીએ તે સિદ્ધ થઇ સિદ્ધાન્ત રૂપે થવાનો
નો સંભવ છે. ત્રીજું એ કે અમુક તર્ક ખોટો સાબીત
ય તોપણ તે આપણને એટલે અંશે સત્ય તરફ લઇ
જનારો છે. દરેક બાબતનો ખુલાસો કરવા જતાં આપણને
પ્રથમ તો તે વિષે અનેક તર્કો થાય છે. શોધ કરતા
તાં પ્રશ્ન એટલો જ હોય છે કે આ તર્ક ખરો છે
કે આ તર્ક ખરો છે ! તર્કમાં શોધક પોતે પોતાને
અમુક ખરૂં છે એવો પ્રશ્ન પૂછે છે અને પછી તેનો
જવાબ મેળવવા પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રશ્નાર્થ એ સિદ્ધિનું આ-
વશ્યક પૂર્વરૂપ છે. આટલા માટે જ કેટલાએક પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ
પ્રશ્નાર્થ વાક્યને પણ અનુમાન શાસ્ત્રમાં વાક્ય તરીકે ગણવા
આગ્રહ કરે છે. આ પ્રમાણે જે કે વધારે ઠરીક તર્કોમાંથી
જેમ જેમ કેટલાએક ખોટા પડતા જાય તેમ તેમ આપણે
સત્યની વધારે નજીક જતા જઇએ છીએ. ખરી રીતે ના
સ્તિત્વવાચી વાક્યનું આટલું જ મહત્વ છે. અમુક તે અમુક
નથી એમાં જે માત્ર અભાવ કહેવા પુરતું જ પ્રયોજન
હોય તો તેમાં કશું જ્ઞાન મળતું નથી. અમુક અમુક નથી
એ જ્ઞાન નથી. ભાવ એજ જ્ઞાન છે. પણ આ અભાવવાક્યો
વડેજ આવી રીતે તર્કોની સંખ્યા ઓછી કરી આપણને
સત્યની એક ડગલું નજીક લઇ જાય છે. માટે ઉપયોગનાં

કલ્પના કે જે ઉપરથી અનુમાનો બાંધી તે અનુમાનોને વાસ્તવિક સ્થિતિ સાથે મેળવી શકીએ. આ પ્રમાણે અનુમાનો ક્યારીને વાસ્તવિક હકીકત સાથે મેળવી શકાય માટે તર્ક કેવો હોવો જોઇએ એ વિષે નિયમો ઘડ્યા છે.

પ્રથમ નિયમ એ છે કે ખોટો હોવાની શંકા થાય એવો તર્ક ન હોવો જોઇએ. અર્થાત્ તર્ક, જ્ઞાત હકીકતથી અથવા તેમાંથી થતાં અનુમાનોથી વિરૂદ્ધ અથવા વિસંવાદી ન હોવો જોઇએ. દાખલા આપણા જ્ઞાનની વિરૂદ્ધ જઇ કોઇ તર્ક કરે કે પૃથ્વી ગોળ નથી કે સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તો તે મૂર્ખ જ ગણાય. પણ આમાં એ પણ સંભાળ ગણવાની છે કે ખરી રીતે જે તર્ક અનુભવની વિરૂદ્ધ નથી હોતો તેને લોકો અનુભવ વિરૂદ્ધ માની તેની સામે ઘણીવાર વિરોધ કરે છે. જેમકે પૃથ્વી પોતાની ધરીપર ફરે છે એ હકીકતને અનુભવ વિરૂદ્ધ લોકોએ માનેલી હતી. આ નિયમ તદ્દન સાધારણ છે અને તેને વિષે વધારે વિવેચનની જરૂર નથી.

બીજો નિયમ એ છે કે તર્કનું સ્વરૂપ એવું હોવું જોઇએ કે, પાછળથી અન્વેષણ કરીને તે સાબીત કે નાસાબીત કરી શકાય અથવા ઉલટ તે વધારે ઓછો સંભવિત તો કરાવી શકાય. આવો નિયમ જો ન ગણ્યો હોય તો કલ્પના નિરંકુશ છે અને તર્કોનો પાર રહે નહિ. ખરી રીતે વ્ય-વહારમાં જે કેટલાએક તર્કો અથવા વહેમો જણાય છે તેનું કારણ જ એ છે કે તે સાબીત કે નાસાબીત કરી શકાય તેવા હોતા નથી. નસીબ એક આવી જાતનો ત

ઉત્ક્રાન્તિથી વિકાસ પામી છે એ તર્ક આવા પ્રકારનો છે. તે પ્રયોગોથી સંપૂર્ણ પુરવાર કરી શકાય તેવા નથી પણ તે સંભવિત હોય તેવો પુરાવો મળ્યો છે અને હજુ વધારે પુરાવો મળતો જાય છે.

તર્કથી નિરૂપમાણ વિષયની સર્વ વિગતોનો ખુલાસો થવો જોઇએ અને તેમાં ગૌરવનો દોષ ન હોવો જોઇએ. જ્યાં જૂદાં જૂદાં જ્ઞાનોનો કેવળ સમન્વય કરવા માટે જ તર્ક કરતા હોઇએ ત્યાં આ નિયમની ખાસ જરૂર છે. તર્ક પુરવાર થઇ શકે એવો ન હોય તો ઉલટ બધી વિગતોનો તેનાથી ખુલાસો તો થવો જ જોઇએ. કારણ કે એ પ્રમાણે બધી વિગતોનો ખુલાસો થાય એ પણ એક જાતનો પુરાવો છે. જ્યાં સુધી એ પ્રમાણે ખુલાસો ન થાય ત્યાં સુધી તર્ક ખોટો કે અપૂર્ણ છે એમ જ માનવું જોઇએ. ગ્રહો વર્તુલમાં ફરે છે એવો પહેલાં તર્ક હતો પણ તેથી ગ્રહોની સર્વ ગતિનો ખુલાસો થઇ શક્યો નહિ એટલે એ તર્ક ખોટો ઠર્યો. એવી જ રીતે સૂર્યની ગરમી વિષે બે જૂદા જૂદા તર્કો હતા. એક એવો હતો કે અનેક ઉલ્કાઓ સૂર્યમાં પડીને તેમના ઘર્ષણથી સૂર્યમાં તાપ રહ્યા કરે છે. બીજો તર્ક એવો હતો કે સૂર્યમાં રસાયનિક સંયોગ ચાલે છે તે સૂર્યની ગરમીનું કારણ છે. આમાં રસાયનિક સંયોગનો તર્ક ખોટો પડ્યો છે કારણ કે સૂર્યમાંથી જેટલી ગરમી નીકળતી આપણે જોઇએ છીએ, એટલી ગરમી રસાયનિક સંયોગથી ઉત્પન્ન થવા જેટલો ઑક્સિજન, હિસાબ કરતાં ત્યાં મળી શકે તેમ નથી માટે ઉલ્કાપતનનો તર્ક જ સ્વીકારવો પડે

[illegible]

કે ગણિતરૂ પદ્ધતિથી એમ સાબીત થયુ
ર્ય જ ગ્રહોને ખેંચે છે તેથી ગ્રહો સીધી લીટીમાં
કરવાને બદલે સૂર્ય આસપાસ લંબવર્તુલમાં ફરે છે.
ો વેગ કયા પ્રમાણમાં બદલાય છે તે નક્કી કરવા તેણે
તર્ક કર્યો કે આ વેગ ગ્રહ અને સૂર્ય વચ્ચેના અંત-
વર્ગથી વ્યસ્ત રીતે બદલાય છે. અને ગણિતથી સાબીત
આ એક જ તર્ક બદલાતા વેગનો ખુલાસો આપી
. છેવટે તેણે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ કર્યો કે
દાર્થ એક બીજાને પોતાના દ્રવ્યના પ્રમાણમાં સમ
ને અંતરના વર્ગના પ્રમાણમાં વ્યસ્ત રીતે ખેંચે
ે આ નિયમને આધારે કેપ્લરના સર્વ નિયમોનો
ાસો કરી શક્યો. આ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમથી કેપ્લર
ણ નિયમોનો ખુલાસો થાય છે; અને એ રીતે થોડી
ાપ્તિઓનો વધારે વિશાલ વ્યાપ્તિમાં સમાવેશ કરવાનો
ય છે. આ રીતે સર્વ વિષયોમાં જ્ઞાનને બને ત્યા
જ નિયમની નીચે લાવવાની કોશિશ ચાલ્યા જ
નેક બુદ્ધિનો સમન્વય વ્યાપાર છે. વિદ્યુત્, ઉષ્ણ,
ત વગેરે શક્તિનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોને પણ
માં લાવવા વિજ્ઞાન સતત પ્રયત્ન કરે છે. બીજી
વ અને નિર્જીવનું અંતર પણ એવીજ રીતે બન્નેને
મોમાં લાવવા પ્રયત્નો થાય છે. શક્તિનો ઉત્ક્રા-
ત સ્વરૂપોના જૂદા જૂદા વર્ગો વચ્ચેના
રનો સુંદર ખુલાસો કરી આપે છે અને દરે
ાણુઓના વર્ગોને કેમ જૂદા જૂદા નિયમ

...મનો બંધ એ યોગ્ય હોય કહેવાય છે ટુંકમાં નાંખા
...ય જોઈએ. જગતના નૈતિક સિદ્ધાન્તોનો ખુલાસો માત્ર
...યપરના અંતઃકરણથી જ થયો હોય તો પછી બંધ
...બંધન તેને માનવાની જરૂર નથી. આ આચરણ
...મ નહિ એમ પણ કહેવાય કે કોઈ પણ ખુલાસો જ્ઞાન
...થી થઈ શકતો હોય ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી ન કરવ.
...જ્ઞાન પદ્ધતિથી થઈ શકતો હોય ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી
...કહે. જેમ કે કોઈ માણસ મરી ગયો અને પૈસા પુરે
...ઘરથી પૈસા જોયા એમ માનવું એ જ્ઞાત વસ્તુથી
...છે અને નવીન કે એવું કંઈ કહેવું એ અજ્ઞાન
...ખુલાસો કરવા બરાબર છે. પાણી પંપમાં ઉંચુ
...તેનું કારણ કુદરતને પોકળનો તિરસ્કાર છે એમ
...અજ્ઞાન પદ્ધતિનો નાશ છે. પણ કોઈ પણ ઉપા-
...ચઢી શકે છે એમ કહેવું એ જ્ઞાત પદ્ધતિનો નાશ
...જ રીતે જો એક જ નાંખી વધારેમાં વધારે છૂટી
...કૃતિનો ખુલાસો થતો હોય તે નહિ વાપરવાનું છે.
...ગુજરાતી 'બારણું' શબ્દ સં. वारणम् માંથી
...એમ માનવાને બદલે તે શબ્દ સં. द्वारम् માંથી
...છે એમ માનવું જોઈએ કારણ કે એ વ્યુત્પત્તિ
...द्वार અને वार એ બન્ને મરાઠી શબ્દોનો પણ
...બંધ બેસ છે માટે તે વધારે સારી વ્યુત્પત્તિ છે.
...દ્ધિ બીજી રીતે પણ ઘણ્ય ગુણવાળી છે કારણ કે
...णम् શબ્દ ધારવાને બદલે જ્ઞાત द्वारम् શબ્દથી એ
...છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરવા માટે જ્યાં

અમુક કિંમત રાખવા માટે કરેલું હોય છે અને આથી જે ખોટ પડે તે ખાતે પડે અને એ રીતે ચલણી નાણું એક પ્રકારનું વધુ ચલણ નીકળવા માટે કરેલું હોય છે અથવું ગણાય હેતુથી બધા અપરિમિત કાયદાનું નાણું ગણવામાં આવેલ છે.

દશામાં જે સામાન્ય જોવામાં આવે છે તેને માટે બિલકુલ જિજ્ઞાસાજ નથી થતી. ખરી રીતે અતિ સામાન્ય બનાવને માટે જિજ્ઞાસા થવી એ બહુ જ ઉચ્ચ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. બધા માણસો વસ્તુઓને જમીનપર પડતી જોતા હતા પણ એને માટે જિજ્ઞાસા માત્ર ન્યુટનને જ થઈ. આ જાતના નિરૂપણમાં નિરૂપ્યમાણ વિષય એની એજ ભાષામાં માત્ર જરા વધારે સામાન્ય સ્વરૂપમાં મૂકાય છે.

આથી વધારે ચડતી કોટિની જિજ્ઞાસા કારણના અથવા પરંપર સંબંધોના જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થાય છે. અને તેમાં કારણની જિજ્ઞાસા માત્ર પ્રયોજન પૂરતી જ હોય છે. 'ઉધરસ શાથી થઇ' તો 'તેલ ખાધાથી થઇ' તેવી જ રીતે 'કસરતથી શરીર સારૂં થાય છે', 'કેળવણીથી દેશની સ્થિતિ સુધરે છે' એ બધાં આ જાતનાં નિરૂપણો છે. અમુક ઈષ્ટ બાબત કયા કારણથી થાય અને અનિષ્ટ બાબતનું શું કરવાથી નિવારણ થાય એ જાણવા પૂરતું જ આનું પ્રયોજન હોય છે.

પણ શાસ્ત્રીય નિરૂપણ આનાથી જૂદું છે. તેમાં વિજ્ઞાનની જુદી રીતે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો પહેલા દાખલામાં જેવું તેમ અહીં પણ અમુક બનાવને તેની વૈયક્તિક સ્થિતિમાંથી કહાડી લઈ વધારે સામાન્ય શબ્દોમા મૂકવામાં આવે છે ખરી, પણ તે શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં; વસ્તુ નીચે જાયપર આ માટે પડી તેનો ખુલાસો 'એનો પડે જ' એવા શબ્દોમાં નહિ થાય પણ 'ગુરૂત્વાકર્ષણને લીધે'

...ાનું પૃથક્કરણ કરીને સમજાવવું પડે. કે લાકડાને પુષ્કળ પોતાના તરફ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમથી ખેંચે છે પણ ...ીનો સ્વભાવ એવો છે કે પોતાનું બળ ચારેય દિશાએ ...સારે છે. આ કારણથી પાણીના પોતાના ગુરુત્વવા... ...ળ તે પોતાની સપાટી તરફ પણ ઊર્ધ્વ પ્રસાર છે ...એ બળ લાકડાના ગુરુત્વ સાથે સમતોલ થઇ રહે ...ં થોડું ડુબે ને પછી તે વધારે ઊંડું ઉતરી શકે નહિ ... કે પાણીના બળથી તેને નિરોધ થાય છે. અહીં ...વરીકે આપણને નેચર થતી અટપટી ક્રિયાનું પૃથક્કરણ ...છે. અને તેને વધારે સાદા અને સામાન્ય રૂપમાં ...ા આવે છે. કેપલરના ત્રણ નિયમોને બદલે ન્યુટનનો ... નિયમ થયો એ પણ આ જાતનું વિશ્લેષનિરૂપણ ...ાં એવા સામાન્ય નિયમોને બદલે એક મોટો સર્વ- ...નિયમ મૂકવામાં આવ્યો. 'વ્યાપ્ય હોય ત્યાં વ્યાપક ...એ નિયમનો શ્રૌત્રીય ખુલાસો કારણતા અને સહિ- ...ા નિયમોથી થયો.

...િક પદ્ધતિની ચોથી રીત તે બે સંબંધો કારણ અને ...ાર્ય હોય તેની વચ્ચે જે કાર્યકારણપરંપરા હોય ...આવી એ છે. આનો એક દાખલો તો આપણે ...જથી પ્રકરણમાં જોયો. જેને આપણે અંતર ...જેવું ગણીએ છીએ ત્યાં વાસ્તવિક રીતે આંખ ...પ્રત્યક્ષનો અનુભવ કરે છે અને પછી એ અનુ- ...થી આપણે અનુમાન કરીને અંતર સમજીએ ...ાતી રીતે રૂપસંબંધ અને અંતરના જ્ઞાનની

પુરાવો કરીએ છીએ. અપરિચિતનો પુરાવો પરિચિતથી થાય છે. જેમ કોઇ અજાણ્યા માણસનું ઓળખાણ આપવાં તેને આપણે પુસ્તકની વિગતથી કોઈ ઓળખીતા સાથે મેળવી આપીએ છીએ તેમ અજાણ્યા દર્શનનો પુરાવો જાણીતા દર્શનથી કરીએ છીએ. અનુભવથી ખાત્રી થાય એવો પુરાવો ઉપજાવી લેવાને કરવામાં, દરેક ગેબનાં અંગોમાં હોય છે એવી સામાન્ય અને પરિચિત દર્શન સાથે મેળવવાં દરેકને આપણે મેળવી લઈએ છીએ. પણ જો અમુક આ સમજાવો ન હોય તેને તો એમ જ કહેવું પડે કે આ ખાત્રી વિનાનો છે કારણ કે તેમના અંગની દર્શન કરવાં ભિન્ન શબ્દ તેને કદાપિ પરિચિત છે પણ ખાત્રીકારક અભ્યાસની વિદ્યાયા આવી હોતી નથી તે તો પરિચિતમાંથી અપરિચિત પ્રદેશમાં જાય તે તો સંબંધોમાં નિરૂપણ કરે છે અને ઓછા સામાન્ય નિયમોથી વધારે સામાન્ય નિયમો તરફ જાય છે.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સમજાયું હશે કે દરેક વિષયનું નિરૂપણ ક્યાંક પણ અટકવાનું જ. આપણે પ્રકરણના પ્રારંભમાં લખ્યું છે કે દરેક શબ્દનું લક્ષણ આપી શકાય નહિ. અનુમાન પ્રકરણના નિરૂપણમાં કારણના અને કાર્ય વ્યાપ્તિના નિયમો આગળ આપણે અટક્યા. એ નિયમોનો પુરાવો કરી કોઇ વધારે સારા નિયમો મેળવી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે દરેક જ્ઞાનનો પુરાવો કર્યા કરો નહિ. જે દરેક જ્ઞાનનો પુરાવો હોય જ એવું માનીએ તો તો જ્ઞાન જ સમજાય નહિ કારણકે કોઇ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન

રચાઈ છે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપરથી કોઈ દલીલ કરે કે ડુક્કર માણસના આહારને માટે રચાયાં છે કારણ કે માણસ જો તે ખાય નહિ તો તે ઘણાં વધી જાય અને તેમાં ઘણું માંસ છે ને માણસના શરીરને પોષક છે તો એવી દલીલ દેખીતી આપણને મૂર્ખ લાગે પણ ઘણીવાર આવી દલીલ પણ કરવામાં આવે છે ખરી. કેમ ભવિષ્યના બનાવોની આગાહી કરવા ઉપર અમુક અમુક ચિહ્નો બતાવે છે એ માન્યતા પણ સૃષ્ટિ સપ્રયોજન છે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયલી છે અને ઓછી વત્તી મૂર્ખતા-પૂર્વક અનેક દાખલા એના સમર્થનમાં રજુ કરવામાં આવે છે. આનો સૌથી વધારે ગેરફાયદો તો એ થાય છે કે માણ-સની બુદ્ધિ આ ભ્રમને રોકાઈ શાસ્ત્રીય અન્વેષણ કરતી બંધ પડે છે.

આપણા શાસ્ત્રકારોએ નિરૂપણ પદ્ધતિ નક્કી કરેલી છે તે અહીં ટૂંકમાં કહી જઈએ. ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષા એવી શાસ્ત્રની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ મનાય છે. ઉદ્દેશ એટલે નિરૂપણીય વિષયનું નામ કહેવું તે. જેમકે આંકગણિતનું પુસ્તક હોય તેને આપણે યથાર્થ નામ કહીએ કે 'આંકગણિત.' પછી તે વિષયનું લક્ષણ આપવાનું છે. લક્ષણ આપવામાં પ્રથમ વિભાગ કરીને પછી લક્ષણ અપાય અથવા પ્રથમ લક્ષણ આપીને પછી વિભાગ કરાય. પછી એ પ્રમાણે આપેલ લક્ષણ ખરું છે તે સંબંધી કરેલી તેની ચર્ચા તેને પરીક્ષા કહે છે. દરેક શાસ્ત્ર આ પ્રમાણેજ વિષયનું નિરૂપણ કરે છે. આ એક વિષયનિરૂપણની સ્વાભાવિક અને સમજવાળી પદ્ધતિ છે

કારણ કે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપરથી કોઈ દૃષ્ટાંત
કે કુદરત પ્રભુના આદેશોને માટે અમુક છે કારણ
માણસ જો તે જાણ નહિ તો તે વધારે વધી જાય
તેમાં ઘણું માન છે તે પ્રભુના કાર્યોને પોતા
તો એવી દલીલ ઉપરથી આપણને નુકસાન થાય
અનુસાર આવી દલીલ પણ કરવામાં આવે છે પણ
ઈશ્વરના જ્ઞાનની આકૃતી કરવા ઉપર આધાર
સિદ્ધો જણાવે છે એ માન્યતા પણ દૃષ્ટિ અમર્યાદ
એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયલી છે અને એવી ઘણી
દરેક એનો દાખલો એના સમર્થનમાં રજુ કરવામાં
છે. આનો સૌથી વધારે નુકસાન તો એ થાય છે કે
એની બુદ્ધિ આ રીતે રોકાઈ સ્વતંત્ર અન્વેષણ
બંધ પડે છે.

આપણા શાસ્ત્રકારોએ નિરૂપણ પદ્ધતિ નક્કી કરેલી
તે અહીં ટૂંકમાં કહી જઈએ. ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પ
એવી શાસ્ત્રની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ મનાય છે. ઉદ્દેશ એટલે
પ્રમાણ વિષયનું નામ કહેવું તે. જેમકે આંકગણિતનું
હોય તેને આપણે પ્રથમ નામ દઈએ કે ' આંકગણિ
પછી તે વિષયનું લક્ષણ આપવાનું છે. લક્ષણ
માં પ્રથમ વિભાગ કરીને પછી લક્ષણ
અથવા પ્રથમ લક્ષણ આપીને પછી વિભાગ કરાય.
એ પ્રમાણે આપેલ લક્ષણ ખરું છે તે સંબંધી કરેલી
ચર્ચા તેને પરીક્ષા કહે છે. દરેક શાસ્ત્ર આ પ્રમાણે
ગનું નિરૂપણ કરે છે. આ એક વિષયનિરૂપણની સ્વા
વિક અને સમજવામાં પદ્ધતિ છે

અમુક સંભવજ્ઞાન થવું પણ આવશ્યક છે. જ્યારે એક જ
વસ્તુસ્થિતિ માટે અનેક વિરુદ્ધ કોટિનાં જ્ઞાનો થતાં હોય
તેમાંથી કોઈનું પ્રામાણ્ય સંપૂર્ણ ન હોય તેમજ એકને
સંભવ કે સંભવિતતા બીજાથી વધારે ન હોય ત્યારે એવા
અનેક કોટિવાળા જ્ઞાનને સંશય કહે છે.

પણ સંભવમાં પણ સમન્વયનું તત્ત્વ તો કારણભૂત જ છે. અમુક વસ્તુ કાર્યકારણ ભાવથી જોડાયેલ હોય તો આપણે એમ માનીએ કે જ્યાં જ્યાં કારણ હશે ત્યાં ત્યાં કાર્ય બનશે અને અશિક્ષિતની રીતે બુદ્ધિ એમ સમજે છે કે જેઓ સો ટકા કારણ હોય ત્યાં કાર્ય બનશે. આથી આગળ જઈને બુદ્ધિ એમ માને છે કે જો કોઈ વસ્તુ વારંવાર બને છે તો તેને માટે પૂરતું કારણ હોવું જોઈએ. એ કારણ શું તે બુદ્ધિ આ જગાએ જાણવા પ્રયત્ન કરતી નથી અથવા જાણી શકતી નથી પણ કાર્યના પૌનઃપુન્ય * ઉપરથી જ બનાવ ફરી બનવા સંબંધી પોતે અટકળ કરે છે. બીજી તરફથી જ્યાં કારણો અમુક પ્રમાણમાં હોય એમ જાણવામાં હોય છે ત્યાં કાર્ય અમુક થશે એ સંબંધી પણ અટકળ કરે છે. વ્યવહારમાં ઘણીવાર આવી અટકળ કરવી ઘણી જરૂરની હોય છે. આ વિષય ગણિતનો છે પણ આપણે તેના અમુક અમુક મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જોઈશું. કોઈ સિક્કો લઈ ઉંચો ઉછાળો તો તે કાં તો કોરે તરફ પડે, કાં તો છાપ તરફ પડે. કોઈ એક બાજુ પડવાનાં કારણો સરખાં છે. માટે આપણે એમ માનીએ

* વારંવાર બનવું તે.

ટીટોડી હોય તે તેમાં હરેક એક તબકાને આશુક ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ૧ ૧૦૦૦ છે અને જ્યાં અનેક પેઢીમાં ટીટોડી ભાગ્ય છે એ બાબ માણસની બુદ્ધિનો મેળજ સૂચવે છે.

એ તો સમજવુ સહેલું છે કે જે કોઈ બનાવ સંભવિત બનાવ ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રાખ તે બનાવ પણ તે સંભવિત બનાવ જેટલોજ સંભવિત બને છે. તમે કોઇ માણસને પથ્થર મારતા હો. તમારા ઘા પાસો ભાગ એ નજદીક છે એમ માનો તો તમારો ઘા તેને વાગવાનો સંભવ પણ કું છે. એ તો બહુજ સહેલું છે.

હવે એમ માનો કે બે બનાવો એક બીજા પર આધાર ન રાખતા હોય અને પરસ્પર સ્વતંત્ર હોય. જેમકે ધારો કે સો માણસે એક માણસ બહેરો હોય; અને ધારો કે સો માણસે એક માણસ પાંચ ફુટ ઊંચો હોય. બહેરા હોવું અને ઊંચા હોવું એ પરસ્પર સ્વતંત્ર બનાવો છે. હવે આપણે એ શોધવું છે કે હરેક એક માણસ બહેરો હોય અને એટલો ઊંચો હોય એ બન્ને હોવાનો સંભવ કેટલો. સમજીને માટે એક લાખ માણસો લઇએ તેમાં બહેરા માણસો $\frac{૧૦૦૦૦૦}{૧૦૦}=૧૦૦૦$ હોવાનો સંભવ છે. હવે આ હજારમાં પાંચ ફુટ ઊંચાં માણસો $\frac{૧૦૦૦}{૧૦૦}=૧૦$ હોવાનો સંભવ છે. એટલે કે લાખ માણસે બહેરા પાંચ ફુટ ઊંચા માણસો ૧૦ હોવાનો સંભવ છે. એક લાખ માણસે

ઉપરથી દેખાય છે કે દાખલે ઉપસ્થિત સંભવનો છે. એક દાખલો આપવાથી આ સ્પષ્ટ થશે. અમુક સંસ્થામાંથી કોઈ માણસને અવ્યવસ્થિત ચુંટવાનો ૩/૧૦ સંભવ છે. વિદ્વાન માણસને ચુંટવાનો ૨/૫ સંભવ છે. સંસ્કૃત જાણનારને ચુંટવાનો ૧/૪ સંભવ છે. ક એ સંસ્થાનો છે, વિદ્વાન છે અને સંસ્કૃત જાણનાર છે તો આ દરેક ધર્મને લીધે તેનો ચુંટવાનો સંભવ વધેલો જણાય છે. આવા દાખલામાં આપણે નીચે રીતે સંભવ જાણી લઈએ. સંસ્થામાંથી કોઈપણ માણસને ચુંટવાનો ૩/૧૦ સંભવ છે એટલે કે ન ચુંટવાનો ૭/૧૦ સંભવ છે. વિદ્વાનને ન ચુંટવાનો ૩/૫ અને સંસ્કૃત જાણનારને ન ચુંટવાનો ૩/૪ સંભવ છે. માટે ત્રણે ધર્મવાળા માણસને ન ચુંટવાનો ૭/૧૦ × ૩/૫ × ૩/૪ = ૬૩/૨૦૦ સંભવ છે એટલે કે એ ત્રણે ધર્મવાળા માણસને ચુંટવાનો ૧−૬૩/૨૦૦ = ૧૩૭/૨૦૦ સંભવ છે. આ દાખલામાં સંસ્કૃત જાણનારને ચુંટવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હોય તો પરિણામ શું આવે એ વિચારીએ. પૂરેપૂરો સંભવ હોય એટલે ન ચુંટવાનો સંભવ શૂન્ય થયો એટલે ઉપરની રીત પ્રમાણે ગુણાકાર કરતાં ૭/૧૦ × ૩/૫ × ૦ = ૦ એટલે અન-ત્ર શૂન્ય આવે અર્થાત્ તે ચુંટવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે એમ જવાબ આવે. અનુભવથી પણ આજ નિશ્ચયાત્મક પરિણામ આવી શકે. આપણે દરેક બાબતમાં સંભવ ગણિત રીતે જાણી લઈએ છીએ. રોજની જીંદગીમાં અમુક ચોક્કસ એ સંબંધી જે ગણતરી થાય છે તે આ ઉપસ્થિત સંભવના નિયમ પ્રમાણે થાય છે. તેવીજ રીતે ...

સુધી આવ્યા પછી અનુમાનની મદદથી સિદ્ધ કરી શકાએ કે પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ચન્દ્રના પ્રકાશની મદદથી વાદળાં દૂર થાય છે અને આકાશ સ્વચ્છ થાય છે. આવી રીતે સંભવનું ગણિત આપણને કાર્યકારણના અન્વેષણમાં પણ મદદ કરે છે.

પણ સંભવના ગણિતનો ઉપયોગ સૌથી વધારે સામાજિક સ્થિતિઓ જાણવામાં થાય છે. આખા સમાજમાં માણસો ક્યાં ક્યાં કારણોથી મરે છે અને એ કારણોની સંયુક્ત અસરમાં કેટલી અસર કયા કારણ ઉપર આધાર રાખે છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. પણ આવી જગાએ કારણનું અન્વેષણ કર્યા વિના માત્ર કાર્યના આંકડા એટલે કે મરણના આંકડાનું ઘણાં વરસનું સરેરાશ લેવાથી દરેક માણસનો મરણનો સંભવ કહી શકાય છે. આ સંભવ ઉપરનું અનુમાન કોઈ એક વ્યક્તિના સંબંધમાં ખોટું પડે પણ જેમ વધારે મોટી સંખ્યામાં તે લાગુ કરીએ તેમ વધારે સાચાં પડવા સંભવ છે. વીમા કંપનીઓ આવી સરેરાશના ગણિત ઉપરથી જ પોતાના ભાવો અને દર નક્કી કરે છે. કોઈ એક વ્યક્તિનો વીમો ઉતારવામાં તેને ખાત્રી થશે કે એ ફાયદો કે ગેરલાભ એ કહેવું મુશ્કેલ હોય નથી પણ જેમ વધારે મનુષ્યોનો વીમો ઉતરે તેમ એનું ગણિત વધારે સાચું પડે છે અને કંપનીને વધારે લાભ થાય છે. સંપત્તિ શાસ્ત્ર રાજકારણ વગેરે બહુજ વિશાળ વિષયોમાં, જ્યાં અનેક માપી ન શકાય એવાં કારણો એક સાથે લાગુ રહેતાં હોય, ત્યાં સદ્વિચારની પદ્ધતિથી આવા આંકડા પરથી જ અનુમાનો કરી શકાય. સામાન્ય

પ્રકરણ ૨૨ મું.

હેત્વાભાસ.

અનુમાન વિષેની ચર્ચા હવે આપણે પૂરી કરીશું. અનુમાનને અંગે અનુમાનનું ખાસ સ્વરૂપ. તેના ઘટકનું રૂપ. તેનું તત્વ, વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને જુદી જુદી રીતે અનુમાન જોયાં છે તે આપણે જોઈ ગયા. હવે આ જાતના અનુમાનોમાં શી શી ભૂલ થવા સંભવ છે તે આ પ્રકરણમાં હવે અનુમાનને વિષય જાણ કરીશું.

આ બાબતમાં પ્રથમ તો એટલું જ કહેવું જોઈએ કે હેતુ આપણે જાણેલી આપણું જે જે નિયમો આપેલા છે તેમાંના કોઈપણ એક પણ નિયમ તૂટવો જોઈએ છે. વળી એક જ હેતુ હો અને તે નિરપવાદ ખરો પણ જ હોય તો પણ અપવાદ કેટલા પ્રકારે હોય છે તે નક્કી ન કરી શકાય ધ્યાનમાં અનુમાની ખરી રીત એ છે કે જે અનુમાન હોય પણ તે બધો અનુમાની રીતે વ્યવસ્થા અસંખ્ય હોય તે પ્રમાણે અનુમાનના આધારમાં પણ ભૂલ થવાની અનેક રીતિ છે. આ પ્રકરણમાં આમાંની મુખ્ય મુખ્ય ભૂલોનો માત્ર નિર્દેશ કરીશું.

અનુમાનના નિયમો જોયા માટે આપણે માત્ર હેતુની પરીક્ષા કરવા રહ્યા. જોઈએ કે હેતુ અથવા સાધન શુદ્ધ હોય તે સાધ્યસિદ્ધિ શુદ્ધ હોય એવા નિર્ણય ઉપર આપણે

જો અર્થ હોય અને વ્યાપ્તિમાં કથન થાય ત્યાં તેનો બીજો
જ અર્થ હોય તે એક વ્યક્તિનું ભ્રમ છે. આપણે પંચાવયવ
વાક્યની ચર્ચામાં કહી ગયા છીએ કે અનુમાનમાં પક્ષ,
સાધન અને સાધ્ય એ ત્રણનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેને
પછી અહીં વાસ્તવિક રીતે ચાર જાતનો ભાવ છે કારણ કે
સાધન સાધ્યના સંબંધના બે અંશો થાય છે. આમાં અનુમાન
સંભવ નથી. પણ શબ્દશક્તિ અનુમાનનો આશ્રય
કરવો એવું પર્યવસાન 'વાલ્મીકિનું હૃદય પીગળે છે
માટે તે નીસરે છે' એ દાખલો આપેલો હતો
તે ચિહ્નવનો છે. એ જ બીજો દાખલો 'ક્ષ માટે જમીન
તપ છે. માટે જમીન તપ બને છે માટે ક્ષ બલ્યો છે'
તે છે. કેવળ કાવ્યનો ઉપમાન ઉપર રચેલ દાખલાઓનો
પણ છદ્માંશ સમાવેશ થાય છે કારણ કે તે પણ શબ્દ-
મૂલક છે. 'ઇતિ પ્રબળહરીનું હૃદય છે. હૃદયથી બુદ્ધિ એ
ભિન્ન શક્તિ છે. માટે હરિથી બુદ્ધિ ભિન્ન શક્તિ છે' આ
પણ ભ્રમ છે. આ છલ આપણે એ પ્રકરણમાં કહી ગયા
કેમ લાક્ષણિક અર્થમાં શબ્દો વાપરવાથી થાય છે. પણ કોઈ
વાર વાચ્યાર્થ પણ દ્વિઅર્થી હોય ત્યાં પણ આ છલ થાય
છે. તેનો સામાન્ય દાખલો એવો અપાય છે કે 'દેવદત્ત
કાંબળવાળો છે' એ વાત ખોટી છે. 'દેવદત્ત ગરીબ
અને ગરીબને નવ કાંબળા ક્યાં!' અહીં નવનો અર્થ
...એવા છે તેને બદલે સંખ્યામાં નવ એવો અર્થ લેવાથી
...થાય છે. છલનો એક સુંદર દાખલો મૃચ્છકટિક નાટકમાં
એક માણસ જુગારમાં હાર્યો તેની પાસેથી જીતના

બોલે......ઉમરમાં એ બધા મનુષ્યો ઘરડા ન થાય તો પણ ઉત્પન્ન થઇ શકે.' આમાં જે કોઈક વસ્તુને માટે ખરી છે તે સમસ્તને માટે ખરી છે એમ માનવાની ભૂલ થાય છે અને એ ભૂલનું કારણ પણ વાક્છળ છે. આ ભૂલ જ સ્પષ્ટ દેખીતી જણાય છે છતાં સર્વ સામાજિક ફરજના સંબંધે દરેક મનુષ્ય પોતે એકલો ફરજ નહિ બજાવે તો કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી એમ માની ખસી જાય છે અને પરિણામે એ ફરજ કોઈ બજાવતું નથી એવું બને છે. એટલે આ ઉપરથી મનુષ્ય પોતે અને સમાજ આનો ભોગીયાર ઉત્તરાય છે. આ જાતનાં છલોમાંથી બચવાને આપણે પ્રથમ કહી ગયા તેમ શબ્દો માત્ર વાચ્યાર્થમાંજ વાપરવા જોઇએ અને દ્વિઅર્થી શબ્દોનો ઉપયોગ બને તેટલો છોડી દેવો જોઇએ. સમૂહવાચક નામો માત્ર વ્યક્તિવાચક તરીકે જ વાપરવાં એમ આપણે પ્રથમ કહ્યું હતું તેનું આ કારણ છે.

બીજો પ્રકાર દુષ્ટ વ્યાપ્તિઓ સંબંધી છે. આમાં પ્રથમ વ્યભિચાર એટલે જ્યાં હેતુ અને સાધ્યની વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર થતો દોષ તે છે 'જેમકે પર્વત ધૂમવાળો છે કારણ તે વહ્નિવાળો છે' એમાં વહ્નિ અને ધૂમનો વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવ બનાવ્યો તે વ્યભિચારવાળો છે. જ્યાં જ્યાં વહ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય એમ બનતું નથી માટે એ હેતુ વ્યભિચાર દોષવાળો છે. આ હેતુ સવ્યભિચાર કહેવાય છે. આને અનૈકાન્તિક પણ કહે છે. તે પછી વિરુદ્ધ નામના હેત્વાભાસની ગણના છે. આમાં હેતુ સાધ્યથી ...ર વિરુદ્ધ ધર્મનુંજ પ્રતિપાદન કરનારો હોય છે.

[illegible]

અમુક જાતની માન્યતા ગ્રહણ કરવાની ટેવ પડી હોય એટલે એ માન્યતા તરફ આપણને પક્ષપાત થઇ ગયો હોય એને ઘણીવાર એમ થવાનું કારણ હોય છે. અમુક ટેવ કે મૂર્તિની માનતા કરવાથી લાભ થાય છે એવો વહેમ આપણને હોય તો એવી માનતાથી જેને જેને લાભ થયો હોય તેટલા દાખલા આપણે ગણી કાઢીએ અને લાભ ન થયો હોય એવા દાખલા તરફ અજાણ્યાં પણ આપણે દુર્લક્ષ કરીએ અને તેને તરત વીસરી જઇએ એમ બને છે. ભૂત, જ્યોતિષ એ બધાની માન્યતાઓ આવી રીતે મજબૂત રહે છે. વરસાદનાં ચિહ્નો વિષે જે અનેક માન્યતાઓ છે તે આ જ રીતે બની પડે છે પણ વિરુદ્ધ દૃષ્ટાન્તો તરફ દુર્લક્ષ કરવાના સ્વભાવથી એ બધી ટકી રહે છે. રોગનાં ચિહ્નો વિષે પણ અનેક ખોટી માન્યતાઓ આ રીતેજ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં પણ કોઈ વિષયનો શોધ અનેક દાખલાઓ તપાસીને કરવાનો હોય ત્યાં મનનો ઝોક વધેલો અને પક્ષપાતો શોધમાં જરૂર આડા આવે છે. કારણ કે જાણ્યે અજાણ્યે એકેક પોતાના મતને અનુકૂળજ દાખલાઓ શોધે છે અને તપાસે છે અને કદાચ જો કોઇ વિરુદ્ધ દાખલો જોવામાં આવી જાય તો તેને અપવાદમાં અથવા પોતાના નિરીક્ષણની ભૂલમાં ગણી કાઢે છે. સ્ત્રી અને પુરુષોની શક્તિઓની તુલનાના અન્વેષણમાં લગભગ આજ સુધી ઘણા અન્વેષકો એમજ કહેતા કે પુરુષોના મગજનો આગલો ભાગ મોટો હોય છે અને સ્ત્રીઓના મગજનો ઉપલો ભાગ મોટો હોય છે. હાલમાં તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે

અનિવાર્ય છે કારણકે તે છુપી રહ્યા પછી તે પોતામાં છે તેની પણ માણસને ખબર હોતી નથી તો સુધરવાનો તો સંભવજ ક્યાંથી હોય ! આનાથી પ્રતિષ્ઠા પણ એકપક્ષી કામ કરે છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની શોધખોળ ને લીધે અન્વેષણ બુદ્ધિ ઘણીજ તીવ્ર હોય છે જ્યાં તેમનામાં પ્રાન્તીય સ્વાર્થબુદ્ધિ અને અભિ-માન એટલાં ઊંડાં અને સર્વવ્યાપી છે કે અન્વેષણના સર્વ પ્રદેશમાં એની અસર જણાયા વિના રહેતી નથી. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની શોધખોળના દાખલા લો તો તેમાં લગભગ દરેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન, 'હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્રતાની સંસ્થાઓ નહોતી,' 'હિંદમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ તથા ઉત્તમ વિચારકો ગ્રી-સની અસરથીજ થયાં છે' વગેરે મતો તરફ જાણ્યે અજાણ્યે ખેંચાયો માલુમ પડયા વિના નહિ રહે. આપણામાં આવા પક્ષપાતોને બદલે આપણી જૂની સંસ્કૃતિ બહુજ ઉત્તમ હતી અને નવું કશું સારૂં નથી એવી માન્યતા એક તરફ છે અને બીજી તરફ આપણામાં કશું સારૂં નથી અને પશ્ચિમની નકલ કરવાથીજ આપણો ઉદ્ધાર થવાનો છે એવી માન્યતા ઓછી વધી રૂઢ થએલી આપણે જોઇએ છીએ. આ ગ્રહ દોષ સિવાય પણ બુદ્ધિને એકમાર્ગી કરનાર માણસનો ચમત્કારને માટેનો સ્વાભાવિક શોખ છે. અનેક સ્વપ્નો આવ્યાં હોય અને ખોટાં પડયાં હોય પણ જો કોઈ સ્વપ્ન થોડું ઘણું ખરૂં પડે તો તે બનાવ એવો ચમત્કારી છે કે બુદ્ધિમાં તેની સચોટ છાપ રહી જાય. તમે કોઇને સંભારતા હો અને તે માણસ મળે કે તેનો પત્ર આવે તો

મિ. ફિલ્ડિંગને* આનો સ્પષ્ટ દાખલો આપેલ છે. ઘણેરૂં ધાડને ચોરીને માટે અમુક ગામને જવાબદાર ઠરાવવાનો રિવાજ હિંદુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં છે. કહે છે કે જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં જંમ્યો હતાં અને લો-કોનો અરસપરસ ઘણો મેળાપ હતો ત્યારે આ રીતે ગામને જવાબદાર ગણવું વાજબી હતું પણ હાલ તો આ રીત કેવળ નકામી છે. છતાં તે ચાલે છે તેનું કારણ અમલદારોની કંઈ પણ નવું કરવા નારાની બીક જ છે. 'આજ સુધી ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ ખોટી કેમ કહેવાય?' 'સરકારી ઠરાવોમાં જે પદ્ધતિની સગવડનાં વખાણ કર્યાં હોય તે ખોટી કેમ કહેવાય' આવા ખ્યાલો કરી બધા નવા અમલદારો પણ તેને વખાણે છે અને તેથી પાછી સરકાર પણ તેને વખાણે છે અને એ રીતે અનેક ખોટી પદ્ધતિઓ અમલદારોની વિચાર જડતાને લીધે ચાલ્યા કરે છે. સામાજિક સુધારણા તરફનો ઘણોખરો વિરોધ આ વૃત્તિને લીધે પોષાયા કરે છે. આ, બુદ્ધિની જડતાનું લક્ષણ છે ચેતન નથી. મનના વિકારો બુદ્ધિના આવરણરૂપ છે એમ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે ખરૂં છે.

ઉપર આપણે જોયું કે બુદ્ધિ એક પછી નિરીક્ષણ કરવા શરૂ કરે છે. નિરીક્ષણની એવી જ બીજી ભૂલ મુદ્દાની હકીકત તરફ દુર્લક્ષ થવાની છે. કોઈ રોગ ઉપર દોરાધાગા કરાવવાનો રિવાજ અજ્ઞાન લોકોમાં પ્રચલિત છે. આ

* Fielding Hall's 'Passing of the Empi

ણ પોતાના અનુભવમાં આવ્યા અનેક ભ્રમો થવાના
મેલા મગજે. મદારી ખેલ કરે છે તે બધા જમનુકે ૯૮
. મદારીએ રૂપીઆ ઉછાળ્યો હોતો નથી ત્યાં આપણને
એમ લાગે છે કે તેણે રૂપીઆ ઉછાળ્યો છે અને તે નીચે
પ્રયોજન નથી. તેવામાં આપણે બધું નજરોનજર જોવા નથી
પણ ઘણું આપણુ મનની અટકળથી ચલાવીએ છીએ.
આનો મદદ સારો દાખલો પુસ્તક વાંચવાનો છે. પુસ્તક તો
નજરથી જોઈને વાંચીએ છીએ પણ તેમાં એટલો બધો
અક્ષરનો આધાર રહે છે કે શબ્દની જોડણી સારી
ખોટ હોય તો આપણને ધ્યાનમાં આવતી નથી. જ ની
બધો ભૂલો અને વિચાર રહી જાય છે. એકાદ બનાવને
નજરે જોનાર અનેક સાક્ષીઓની જુબાનીમાં તફાવત અને
સંદિગ્ધ પડે છે. રસ્તામાં કોઈ પણ અકસ્માત થયો હોય
તે નજરે જોનાર પાંચ માણસને તેનું બયાન લખવાનું કહો
તો દરેકનું બયાન જુદું પડે અને વળી કલમે અંદર
અરસપરસ ફરક પણ પડે. આવો ફરક એટલે બધો સ્વાભા-
વિક છે કે જો એવો કાંઈ ફરક બધાની જુબાનીઓમાં
ન હોય તો તે, સાક્ષીઓ જુબાની ગોખીને આવ્યા છે એમ
ખરેખર કારણ મળ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે
માણસ ઉતાવળા હોય કહેતાં ભાગવી અમુક કલ્પના કે
નાં બાંધી દે છે અને પછી જે જુએ છે તે, તે કલ્પનાને
અનુકૂળ સમજે છે. વળી ઘણુંવાર માણસ જોયે-
લામાં પોતાનાં અનુમાનો ભેળવી દે છે અને
પોતે પણ એને નહિ પારખી સમજ શકે નહીં. બ

[illegible]તિ આદરમ કે સાંભળો તે વિષયમાં આસક્તિ પામતાં
[illegible]ન હોય તેમાં જ સમ પડે, દાનનો આરંભ કરાય છીએ
[illegible] આપણું કેવળ અજ્ઞાન છે, તે ત્યાં વિચારના 'પાપ'
[illegible] તેવી રીતે સમજી શકીએ છે પણ તેના વિષય
[illegible] આરાધના અન્યોન્યપ્રતિ કેવી રીતે ભિન્ન હોય છે
[illegible] બુદ્ધિ વિષયમાં [illegible] અને [illegible] પ્રથમ
[illegible] એવી જ રીતે તે બુદ્ધિ [illegible] સંયોગ [illegible]
[illegible] સ્વતંત્ર કરવા [illegible] મનથી [illegible]
[illegible] મનન કરી જુએ કે આને મેં [illegible] જુએ છે
[illegible] તેને [illegible] અનુભવ [illegible] તેમ તેમ
[illegible] અનુભવમાં [illegible] પુરુષો તેવી રીતે [illegible]
તેઓમાં શ્રદ્ધા [illegible] વિષય છે અને [illegible]
તે આ રીતે [illegible] વિષય છે અને [illegible] અવસ્થામાં
[illegible] થઈ [illegible] એક [illegible] અભ્યાસીઓ પ્રથ
[illegible] એક તો એ છે [illegible] પછી થઈ [illegible]
[illegible] શ્રદ્ધા [illegible] તાત્પર્ય [illegible]
છે એ [illegible] છે. શ્રદ્ધા વિષય [illegible] બુદ્ધિ એટલી [illegible]
સમજી શકાતું નથી. પણ તે સાથે બુદ્ધિ [illegible] સ્વતંત્ર રહી
[illegible] પણ ન થઈ [illegible] તેમણે [illegible] પણ વિષય [illegible]
[illegible] ન કરી શકે. કોઈ પણ [illegible] કોઈએ પણ
[illegible] વિચારો તરફ તિરસ્કાર ન જ કરવો [illegible] પણ ન લેવા
તેવા વિચારો સ્વતંત્ર અનુભવ વિના સ્વીકારી [illegible]
કોઈએ અનુભવ વિના સ્વીકારેલા વિચારો [illegible] તેવા [illegible]
[illegible] હોય અને મને તેવા [illegible] હોય તો પણ તે તમારા
પુરાણા [illegible] [illegible] નથી, એ
અનુભવમાં [illegible]

...સંબંધી કુંઠી ચર્ચા છે તે અહીં યોગ્ય લાગવાથી
...ની નીચે ઉતારી છે*
...ન્થના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં આ પ્રમાણે આ-
...ધિક દૃષ્ટિ ભેદાય લાગવાથી છોડી દીધા પછી બીજાનું
...ત્પર્ય શોધી કહાડવા માટે બીજું રૂપ સાધન છે તે કહેવું
...વિધમે પ્રકરણ કિંવા વાક્યનો અર્થ શોધી કહાડવાના પ્ર-
...મમાં અત્યન્ત કુશળ એવા મીમાંસકોનો તે બાબતમાં
સર્વમાન્ય થયેલો એક નીચેનો જુનો શ્લોક છે.

उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ॥

તેમાં મીમાંસક કહે છે કે કોઈ પણ લેખ, પ્રકરણ અથવા ગ્રન્થનું તાત્પર્ય કહાડવું હોય ત્યારે આ શ્લોકમાં છએથી સાધનોને સાધન રૂપ માની નિશ્ચય કરવો જોઈએ. (૧) ઉપક્રમ અને (૨) ઉપસંહાર એટલે ગ્રન્થનો આરંભ અને અન્ત આ બે પહેલાં જોઈએ એમ તેમ કહી પણ સર્વ કોઈ પોતાના મનમાં કોઈ પણ વિશિષ્ટ હેતુ ધારીને ગ્રન્થ લખવાની શરૂઆત કરશે એટલે તે વિશિષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થશે ત્યારે ગ્રન્થની સમાપ્તિ કરશે. એટલે ગ્રન્થનો ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર એ તાત્પર્ય નિર્ણયના કામમાં પ્રથમ લક્ષમાં લેવા જોઈએ. સરલ રેખાની વ્યાખ્યા આપતાં ભૂમિતિ-શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે, આરંભના બિંદુથી માંડીને જે રેખા ડાબી જમણી ન વળતાં છેવટના બિંદુ સુધી સીધી

* જુઓ આ આ. મ. દ્વિવેદી કૃત મોનીઝમ ઓર અદ્વૈતીઝમ ૧૮૮૯. ગુજરાતી ભાષાન્તર. પૃ. ૨૧ થી ૨૩

ઉં હશે મળતું લોકોએ અથવા થાય એવા હેતુથી વંચ
પરિસો રાખાથી આપેલા પરિણામમાંથી સંચકતાનો આ-
વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. છઠ્ઠું સાધન ૬ ।
ર્થવાદ અને સામર્થ્ય (૭) ઉપપત્તિ છે. અર્થવાદ એ મિ-
સંયોગો પારિભાષિક શબ્દ છે. (જૈ. સૂ. ૧. ૨. ૧-૧૮)
ગુણ થઇ જાતનું વિધાન કરવાનું છે અથવા કયો મુદ્દો
સિદ્ધ કરવાનો છે તે પ્રથમ નક્કી કર્યાં પછી, તેનું પ્રતિપાદન
કરવાના પ્રસંગમાં, દાખલા માટે જુના કરી એકવાક્યતા
કરવા માટે, અમુક શાસ્ત્ર અથવા ભેદ બતાવવા માટે, પ્ર
નિયમોનો યોગ બતાવીને સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરવા માટે,
અસંદિગ્ધને માટે, અતિશયોક્તિ માટે, યુક્તિવાદને પોષક
રાખાથી તે પ્રશ્નના ઇતિહાસ રૂપે, બીજા કોઈ કારણ માટે
અથવા કોઈ કોઈ વખતે કોઈ પણ વિશિષ્ટ કારણ વિના
પણ ભંડાર બીજી અનેક આખ્યાનનું પ્રસંગાનુસાર વર્ણન
કરે છે. આવે પ્રસંગે ભંડાર કે વર્ણનો કરે છે તે સર્વ કરે
મુદ્દાને છોડીને કે છે એમ નથી, પરંતુ પોતાના મત
આશયને ગૌરવ આપવા માટે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે
અથવા તેને પુષ્ટિ આપવા માટે કહેલાં આખ્યાનો તે હંમેશાં
અક્ષરશઃ ખરાં હોય છે એવો નિયમ નથી.*

---

* અર્થવાદનાં વર્ણન વસ્તુસ્થિતિને અનુસરતાં હોય તો તે
'અનુવાદ', વિરુદ્ધ હોય તો 'ગુણવાદ' અને 'પૂર્વની વસ્તુ-
સ્થિતિને અનુસરતાં, પણ હાલની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોય તો
'ભૂતાર્થવાદ' એવા અર્થવાદનાં ત્રણ ભેદ પડે છે. અર્થ-
વાદ એ સામાન્ય શબ્દ છે, અને તેના અનેક ઉદાહરણ છે
પ્રમાણે અર્થવાદના આ ત્રણ પ્રકારો થાય છે

રીતે સંભવ છે અને તેની ઉપયુક્તતા બાબત, અથવા અગત્યતા બાબત આ સ્થળે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી."

અન્યથાપર્યના આ નિયમો અંગ્રેજ અદાલતોમાં પણ પાળવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે કોઈ ફેંસલાનો અર્થ કથનો ન હોય ત્યારે તે ફેંસલાના હકરૂપ જે હુકમનાં હોય તે એકને તેનો અર્થ કરવામાં આવે છે, અને કોઈ ફેંસલામાં મુદ્દાનો અર્થ કરવામાં જરૂરનો ન હોય તેવાં કોઈ વિધાનો હોય તો તે વિધાનો આગળના મુકદ્દમામાં પ્રમાણ ગણતાં નથી. આવાં વિધાનોને અંગ્રેજીમાં બાહ્ય વિધાન* કહે છે પણ વસ્તુતઃ જોતાં આ અર્થવાદનો જ એક પ્રકાર છે.

હવે તમે જોઈ શકશો કે ગમે તેવા પ્રમાણભૂત ગ્રન્થમાં પણ જેટલું લખ્યું હોય તેટલું બધું એક સરખું યથાર્થ હોઈ શકે નહિ, અને તે લખનાર પણ બધાને યથાર્થ માનતો હોતો નથી. જેને ઉપર અર્થવાદ કહ્યો છે તેની હકીકત, લખનારને પોતાને પણ સર્વ પ્રકારે માન્ય હોતી નથી. હવે જો ગ્રન્થનું તાત્પર્ય સમજ્યા વિના તેમાં લખેલું બધું ખરૂં માનીએ તો તેથી માત્ર ખોટા વિશ્વાસજ પ્રસરે. જેમ ભમરી ઇયળને ડંખે છે તેથી તે ભમરી થઈ જાય છે એવું દૃષ્ટાન્ત વેદાન્તમાં આપ્યું છે પણ વેદાન્તનું તાત્પર્ય સમજ્યા વિના આ દૃષ્ટાન્તને એક પ્રાણીશાસ્ત્રનો શોધ માની લઈએ

* Obiter dicta.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

વાદનીતિ

પ્રમાણશાસ્ત્ર સંબંધી આપણા જૂના ગ્રંથોમાં વાદની ચર્ચા આવે છે. તેમાં એકજ વિષય સંબંધી પ્રવર્તતા વિરુદ્ધ મતોમાંથી કોઈના પક્ષનો નિર્ણયપૂર્વક સ્વીકાર કરવા પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરવા માટે થતી ચર્ચા એ વાદ એવું તેનું સામાન્ય લક્ષણ આપેલું છે. વાદના બે ઉદ્દેશો બતાવ્યા છે એક વિજિગીષા એટલે જીતવાની ઇચ્છા અને બીજી તત્વનિર્ણયની ઇચ્છા. જૂના ગ્રંથોમાં જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયો પોતાનો મત સ્થાપિત કરવા અને વિરુદ્ધ મતનું ખંડન કરવા વાદયુદ્ધો કરતા અને તેમાં હારેલો પક્ષ સામાનો મત સ્વીકારે એવો શિષ્ટાચાર હતો. હાલ આપણે આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થ કરતા નથી અને હાલના સમયમાં એવી રીતે હરેક પક્ષની હાર થવાનો નિર્ણય કરવો પણ અઘરો છે એટલુંજ નહિ પણ હારેલો પક્ષ એમ સામા પક્ષને સ્વીકારતો પણ નથી. એટલે તેવા વિજિગીષાના વાદો વિષે હાલ લખવું નિરર્થક છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક વિજિગીષાના વાદો એ પ્રમાણશાસ્ત્રનો વિષય પણ ન હોઈ શકે. પ્રમાણશાસ્ત્રને માત્ર સત્યનિર્ણયનાં સાધનો સાથેજ સંબંધ છે માટે આપણે એ પ્રયોજન પરત્વે આપણા સમયને અનુકૂલ હોય તેવી રીતે અહીં ચર્ચા કરીશું.

કરવું અને એવા સ્થાનેથી પક્ષકારને રોકવો એ સભાપતિનું કામ છે. દરેક સભામાં તેના નિર્ણયને સભ્યોએ તથા પક્ષકારોએ માન આપવું જોઈએ. ભૂલ કબૂલાત વગેરે દોષોને જણાવી આપવા એ તો પ્રતિપક્ષીનું કામ છે પણ શિષ્ટાચાર સંબંધી તો સભાપતિએ પોતે તુરત પોતાની સત્તાથી ઉચિત દમન શરૂ કરવું જોઈએ.

કચેરીઓમાં સૌથી સામાન્ય રીત વાદનો પ્રારંભ કોણે કરવો એના નિર્ણયમાં રહેલ છે. ખરી રીતે આ પુરાવાના બોજાનો સવાલ છે. સાધારણ માણસ પોતાના વ્યવહારમાં પણ ઘણી વખત પુરાવાના બોજાના નિર્ણયમાં કરે છે. કોઈ પણ એક વિષય સંબંધી બે મતો જુદા જુદા પક્ષકારો માનતા હોય તો તેમાં પ્રથમ પોતાનો મત સ્થાપિત કોણે કરવો એ બહુ મહત્ત્વનો સવાલ છે. કાયદામાં પણ આ વિષયને ઘણી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી નક્કી કરવાનો હોય છે. પુરાવાનો બોજો અમુક પક્ષકારના પર નાખવો એનો અર્થ એવો છે કે જો તે પક્ષકાર પોતાનો મત સ્થાપિત કરી શકે નહિ તો પ્રતિપક્ષીનો મત વગર સ્થાપનાએ સાચો ઠરે વળી એક દૃષ્ટિએ જોતાં આપણે પુરાવાનો બોજો લઈએ ડીએ તે બીજી દૃષ્ટિએ પ્રારંભનો હક પણ ગણાય કારણ કે પ્રારંભ કરનારને ઉત્તર બોલવાની તક મળે છે. આ સભ્યોના મનપર છેવટની અસર કરવાની તક મળે છે. બન્ને રીતે પુરાવાના બોજાનો સવાલ ઘણો મહત્ત્વનો છે પણ તેમાં રહેલા પ્રશ્ન કાયદામાં તો ઘણો ગૂંચવણવાળો છે

એટલે કે બન્ને પક્ષકારો અમુક અમુક વિરોધી બાબતોનો ભેદ કરતા હોય છે. આ પ્રસંગે જે પોતાનો મત બીજાઓ પાસે મનાવવાનો આગ્રહ કરતો હોય તેણે પુરાવાનો બોજો પોતાને શિર લેવો જોઈએ અને પોતાના મતનું સ્થાપન કરવા પ્રારંભ કરવો જોઈએ.

આ સિવાય એક કાયદાનો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈપણ માણસના દોષ સંબંધી વાદમાં, દોષનું કથન કરનાર પર પુરાવાનો બોજો હોવો જોઈએ. આને પણ એક રીતે પહેલા નિયમની જ શાખા કહીએ તો ચાલે કારણકે નિર્દોષતા સાબીત કરવી એ અભાવ સાબીત કરવાનો છે. પણ એ નિયમના સમર્થન ઉપરાંત આ નિયમ માણસના સ્વાભાવિક સૌજન્યનો છે. આ બાબતમાં કાયદાનો સિદ્ધાન્ત જેટલો ઉદાર અને સાવધાન છે એટલો માણસ સામાજિક વ્યવહારમાં ઉદાર અને સાવધાન રહેતો નથી એ ખરેખર શોચનીય છે.

સભામાં વાદનો પ્રારંભ કરવા વિષેનો નિયમ આપવો જોઈએ. પુરાવાના બોજા સંબંધી નિર્ણય કર્યા પછી વાદમાં જલ્પ વિતણ્ડા અર્થાન્તર અને નિરર્થકનો દોષ ન આવે એ જોવાનું રહે છે. આ ખરાં નિગ્રહસ્થાનો છે. આ દોષો તરત બંધ કરવા જોઈએ. જલ્પમાં માત્ર પ્રતિપક્ષના ખંડનથી પોતાના મતની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ખરીરીતે દરેક પક્ષકારે પોતપોતાના મતની સ્થાપના કરવાની હોય છે અને પ્રતિપક્ષીનું ખંડન તો એને અંગે કરવાનું હોય છે એટલે

કાઓને ગમે તે વિષયમાં વાતચીત વખાણવાનો ચાલો પુરુષ કરી દેવું હોય છે ઘણુંઓ પોતાને મિત્ર હોય તે દલીલ કે વાત બોલવા માંડી જાય છે. આ નિયમ ભંગ કરનાર પાડીએ તો જ્યાં અમુક દલીલ ખરી છે કે ખોટી છે એનો જ પ્રશ્ન હોય ત્યાં એ દલીલ ફાયદાકારક છે કે નહિ એનો વિચાર એ પણ અર્થાન્તર છે. અરજદારના માનસિક અમુક ગ- ળાવસ્થા આવી છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન હોય ત્યાં એ ફાયદાકારક છે કે નહિ, તેને અમુક શબ્દોનો ટેકો છે કે નહિ, શબ્દોનો અમુક અર્થ થાય છે કે નહિ એ બોલવું એ અર્થાન્તર છે. તેમજ પ્રતિપક્ષીના અમુક શબ્દોના બે અર્થો કરી તેની અથવા પ્રતિપક્ષીની રીતભાતની મશ્કરી કરવી એ પણ અર્થાન્તર જ ગણાય. કાયદામાં તો એક પણ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત પૂછી નથી શકાતો પણ સામાન્ય વાદમાં આ નિયમ એટલો સખ્ત પળાતો નથી. તો પણ અર્થાન્તર કરવું એ પણ એક નિગ્રહસ્થાન જ છે અને સભાપતિ એ પણ રોકી શકે. ચોથું નિગ્રહસ્થાન નિરર્થક છે. નિરર્થક એટલે અર્થ વિનાનું બોલવું તે. ઘણા માણસો અજ્ઞાનથી કે પોતાની બુદ્ધિની નબળાઈથી ગમે તે અર્થ વાળું કે અર્થ વિનાનું બોલવા પર ચઢી જાય છે તે નિરર્થકનો દોષ છે. આપણી નાતોનાં પંચોમાં આ ચારેય દોષોના પુષ્કળ દાખલા મળી આવશે અને ઘણીવાર તો મોટા સાર્વજનિક સભાઓમાં પણ આ દોષો થતા નજરે પડે છે.

હેત્વાભાસના પ્રકરણમાં કહી ગયા તેમ અ. ૦.ધા હેં.ધા

માટે મુંગુ મર્ત્ય છે.' એમાં કશું નવું જ્ઞાન થતું નથી કારણ કે મનુષ્ય મર્ત્ય છે એમાંજ મુંગુ પણ મનુષ્ય હોઈ તેનો સમાવેશ થાય છે એમ કેટલાએક કહે છે. આનો એક જવાબ તો એ આપી શકાય કે જૈમિનિ, ઘણાજ થોડા અને સાદાં સત્યો ઉપર આધાર રાખી દેવા જતાં તેમાંથી અનુમાન પરંપરા ચાલી જે જે સિદ્ધાન્તો સ્થપાય છે તે ઘણા નવાજ છે. માટે અનુમાનથી નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી થતું એમ કહેવું ખોટું છે. પણ જો આપણે સમન્વય વ્યાપાર શું એ બરાબર સમજીએ તો આ પ્રશ્ન જ ન ઉદ્ભવતો કારણ કે જ્ઞાન માત્ર સમન્વયની જૂદી જૂદી દશાનાં, જૂદી જૂદી ભૂમિકાના, રૂપો છે. આને એક દૃષ્ટાન્તથી કંઈક વિશેષ સમજાવી શકાશે. તમે ગાય શું એ તો સમજો છો. પણ તમે નવી ગાય જુઓ અને તેને ગાય કહો તે નવું જ્ઞાન કહેવાય કે નહિ તે વિચારો. એક બાજુથી એમ કહી શકાય કે ગાયના ધર્મો તો તમે જાણો છો અને એજ ધર્મોને લીધે તમે આને ગાય કહો છો તેમાં નવું શું છે! બીજી તરફથી એમ પણ કહેવાય કે જો કે ગાયના ધર્મો તમે જાણતા હો તો પણ આ વ્યક્તિ ગાય છે એ તો નવુંજ જ્ઞાન છે ના? તે ઉપરાંત એ પણ ખરું છે કે કોઈ પણ બે વ્યક્તિઓ બધી બાબતમાં સરખી નથી હોતી. અમુક વિશેષ ધર્મો સાથે ગાય સામાન્ય લેવું એ પણ એક નવું જ્ઞાન છે જ. તેવીજ રીતે 'આકાશમાં જે ગોળાનું સ્થિર તેજ હોય તે ગ્રહ' એમ આપણે જાણ્યું પણ તે પછી 'અમુક ગોળાનું સ્થિર તેજ છે માટે તે ગ્રહ છે' એમ

પરિભાષા કોષ.

Abstract terms [illegible]
Accident [illegible]
Affirmative propositions [illegible]
[illegible]
Analogy [illegible]
Analysis [illegible]
Antecedent [illegible]
Argument in a circle [illegible]
Argumentum ad hominem [illegible]
Authority [illegible]
Begging the question [illegible]
Burden of proof [illegible]
Categorical propositions [illegible]
Cause [illegible]
Classification [illegible]
Co-existence [illegible]
Collective terms [illegible]
Common terms [illegible]
Composition, fallacy of, [illegible]
Conclusion નિગમન.
Conditional propositions [illegible]
Connotation of terms [illegible]
Consequent ઉત્તરાંગ. ઉત્તર

Explanation [illegible]
Extension [illegible]
Fallacies of accident [illegible]
Fallacy [illegible]
Fallacy of equivocation or ambiguity [illegible]
Fallacy of composition [illegible]
Fallacy of division [illegible]
Fallacy of double question [illegible]
Fallacy of irrelevancy or ignoratio elenchi [illegible]
Fallacy of petitio principii [illegible]
Form [illegible]
Formal logic [illegible]
Fundamentum divisionis [illegible]
Genus [illegible]
Hypothesis [illegible]
Hypothetical propositions [illegible]
Immediate inference [illegible]
Induction [illegible]
Inductive methods [illegible]
Inference [illegible]
Inseparable accident [illegible]
Intension of a term [illegible]

Plurality of causes [illegible]
Point of order [illegible]
Predicate [illegible]
Premise [illegible]
Probability [illegible]
Property [illegible]
Proposition [illegible]
Proprium [illegible]
Psychology [illegible]
Reductio ad absurdum [illegible]
Regressus ad infinitum [illegible]
Science [illegible]
Separable accident [illegible]
Sequence [illegible]
Sorites [illegible]
Species [illegible]
Syllogism [illegible]
Synthesis [illegible]
Terms [illegible]
Theory [illegible]
Universal propositions [illegible]
Uniformity of nature [illegible]
Valid [illegible]

Plurality of causes કારણ બહુત્વ.
Point of order. નિયમપ્રશ્ન.
Predicate વિધેય.
Premise અવયવ.
Probability સંભવ. સંભવિતતા. સંભાવ્યતા.
Property ધર્મ.
Proposition નિર્ણયાત્મક વાક્ય.
Proprium સ્વાભાવ્ય ધર્મ. સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ.
Psychology માનસશાસ્ત્ર.
Reductio ad absurdum તર્ક.
Regressus in infinitum અનવસ્થા.
Science શાસ્ત્ર.
Separable accident અનિત્ય આકસ્મિક ધર્મ.
Sequence પૌર્વાપર્ય.
Sorites માલાનુમાન.
Species વિશેષ.
Syllogism પંચાવયવ વાક્ય, અવયવી વાક્ય.
Synthesis સમન્વય.
Terms પદો.
Theory સિદ્ધાંત.
Universal propositions સાર્વત્રિક વાક્ય.
Uniformity of nature સૃષ્ટિસામ્ય.
Valid સુસંગત.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃ.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૪	છેલ્લી	થાય	થાય છે.
૯.	૬	કાગળ	'કાળા'
૧૩.	૨	ભરલું	ભરેલું
"	૧૭	અમધ	અલગ.
૧૬	૭.	વ્યાપ્તિ	વ્યાપ્ત
૨૨.	૮.	મેગવી આવો	મેરવ આવો
૨૪.	૫.	પહોનો	પહોને
[illegible]	[illegible]	વિશ્વાત્મના	વિશ્વાત્મ
૨૭	૧૬	આપેચ	આવેચ
	૧૨.	સંભાવત	સંભવિત
૨૮	૫.	જાવજીવાત્મક	જાવજીવાત્મક
૩૮	૧૩	અગ્નિઓ પણ	અગ્નિઓને પણ
		વિરોધ	વિરોધ જ કહેછે.
[illegible]	૪	એવા	એવો
૬૩	૯.	કરે	કહે
૧૦૮	૩.	'ધા'	'દ'
૧૧૯.	૧૪.	કાગા	કાગો
૧૫૪.	૧૬.	અંતે...	અંતઃકાન્તિરૂપાની
૧૮૧	૨૧	(અથવા હારેલો અને)	(અથવા હારેલો) અને
૨૦૨.	૨૧.	થાય	કેમ